

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя
Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Духовно-просвітницький центр "Відродження"
при Всіхсвятській парафії Української Православної Церкви
Київського патріархату

Олександр Морозов

**НІЖИНСЬКИЙ
ПРОТОПОП
МАКСИМ
ФИЛИМОНОВИЧ**

Ніжин
2000

ББК 63.3(4Укр)0-7
М 80

Морозов Олександр

М 80 Ніжинський протопоп Максим Филімонович.
Монографія. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний
університет ім. Миколи Гоголя, 2000. – 148 с.

У центрі уваги дослідження – одна із найсуперечливі-
ших постатей української історії XVII ст. – ніжинський
протопоп Максим Филімонович, відомий ще як єпископ
Мефодій. На прикладі його долі, життя і діяльності
розглядається складне соціальне явище – політичний
авантюризм, що мав негативні наслідки для утвердження
державності та призвів до втрати Українською Православ-
ною Церквою своєї незалежності у другій половині XVII ст.

Розрахована на істориків, краєзнавців, учителів,
студентів, усіх, хто цікавиться історією України та
Українського православ'я.

Редактор – доктор філологічних наук, професор
О.Г.Астаф'єв.

Рецензенти – доктор історичних наук, професор
В.І.Ульяновський; кандидати історич-
них наук, доценти *О.В.Ростовська,*
Є.М.Страшко

Післямова кандидата історичних наук, доцента
І.П.Костенка

Рекомендовано до друку вченою радою
Ніжинського державного педагогічного університету
імені Миколи Гоголя
(протокол № 9 від 6 квітня 2000 року).

ISBN 966-7391-11-6

Стинаються в герці
скажені сини України,
Той з ордами ходить,
а той накликає Москву...
Поли з вас наріжуть,
натешуть на гузна вам палі
і крови наточать –
упийтесь пекельним вином.
А де Україна?
Все далі, все далі, все далі
шляхи поростають
дрімучим терпким полином.
Куріє руїна.
Кривавим стікає потоком...

Василь Стус

Від автора

Правдиво кажуть: люди творять Історію власними руками. Але в рівній мірі справедливе й протилежне: Історія творить людей. Всі ми є дітьми свого народу, свого часу, своєї епохи. Повсякденними справами і турботами, здобутками і помилками ми всі творимо нашу спільну Історію. І якщо хочемо свідомо орієнтуватися в сьогоденні, розуміти, чого хочемо і куди йдемо, ми повинні знати своє минуле.

Тривалий час радянська українська історіографія уникала дослідження життєдіяльності визначних постатей, що діяли в найгостріші моменти історії. Засліплені догмами "історичного матеріалізму", вчені радянської доби досліджували історію України XVII ст. з точки зору "класової боротьби", зводили її сутність до "возз'єднання" з Росією. Внаслідок цього одностороннього підходу ми маємо чимало "білих плям" в наших уявленнях про найдраматичніший період історії нашого народу – добу "Хмельниччини" та "Руїни", що охоплює 1640-1670-ті рр.

Сьогодні відбувається переосмислення багатьох складних проблеми вітчизняної історії, що були спотворені або замовчувані в попередні роки. Зрештою, настав час повернути нашому народу як його героїв, так і "антигероїв", такими, якими вони були насправді – без ідеологічного "лакування" та міфологізації.

Розпочинаючи роботу над нарисом, автор намагався зробити посильний внесок у виконання цього завдання. Згідно з авторським задумом, ця книга розпочинає серію досліджень про визначних ніжинців, що залишили свій слід в історії України XVII – XIX століть. Обравши для дослідження життя та діяльність ніжинського протопопа Максима Филімоновича, одного з найсуперечливіших діячів доби "Руїни", автор намагався не просто написати його біографію. Скоріше, цей нарис – просопографічний портрет церковного і політичного діяча на тлі буремної доби.

Автор не ставив собі за мету вивести “головного героя” на суд історії, – вона вже давно засудила його, і про це свідчить драматична доля ніжинського протопопа. Перед усім, автор дослідження прагнув зрозуміти внутрішню логіку вчинків Максима Филімоновича, виявити усі зовнішні та внутрішні причини, що привели цю неординарну, можна сказати, талановиту людину на шлях політичного авантюризму.

Можливо, такий неупереджений підхід дозволить нам краще відчутися всю складність і суперечливість історичних подій, повніше зрозуміти неоднозначність тих процесів, що відбувалися в душах і свідомості людей тих часів, дасть можливість відповісти на болюче питання: чому, визволившись від польського панування, наш народ, його провідники так і не знайшли в собі сили утвердити національну державність, а замість того поринули у міжособні чвари?

Автор переконаний, що проблема політичного авантюризму та національної зради в українській історії має особливе значення. Мало хто буде заперечувати наявність авантюрних моментів у поведінці багатьох українських політичних діячів і державних провідників як далекого та недалекого минулого, так і сьогодення.

Тільки розуміння глибинних причин політичного авантюризму дозволить нам позбутися закарбованих у підсвідомість тенденцій до руйнування та самознищення. Адже причина наших бід не тільки в зовнішніх скрутних обставинах, але і в нас самих.

Зрештою, вагомою причиною звернення автора до означеної теми був і той факт, що Максим Филімонович став одним з українських церковних ієрархів, в особі якого Московська патріархія (Російська Православна Церква) здійснила першу спробу підпорядкувати собі тоді ще незалежну Київську митрополію (Українську Православну Церкву). Ми знаємо, що сьогодні Українське Православ'я розділене на три гілки, кожна з яких претендує

на статус Помісної Церкви: це – Українська Православна Церква Київський Патріархат, Українська Православна Церква Московського Патріархату*) та Українська Автокефальна Православна Церква. Автор має надію, що це невелике дослідження внесе певну ясність в ті складні процеси, що призвели у XVII ст. до втрати Українською Церквою її канонічної незалежності, а отже, сприятиме відновленню історичної справедливості – утвердженню в Україні єдиної національної Помісної Церкви з центром у Києві.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, автор усвідомлює всі недоліки цієї роботи (у першу чергу, пов'язані з неможливістю залучити в даний момент архівні матеріали з московських архівів) і просить вибачення за наявні неточності та помилки.

Автор вважає за прийнятний обов'язок висловити подяку доктору історичних наук, професору В.І.Ульяновському (м.Київ) та кандидату історичних наук, завідувачому Музею рідкісної книги Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.Гоголя І.П.Костенку за цінні поради та зауваження, надані під час роботи над рукописом.

Щира подяка О.Г. та М.М.Астаф'євим (товариство "Просвіта", м.Ніжин) за допомогу в організації технічної сторони видання. Особливу вдячність автор висловлює громаді Всіхсвятської церкви м. Ніжина Української Православної Церкви Київського Патріархату та особисто настоятелю храму отцю Сергію Чечину за фінансову підтримку, без якої поява цієї книги була б неможливою.

*) УПЦ Московського патріархату фактично є складовою частиною Російської Православної Церкви і діє на правах екзархату.

ВСТУП

Драматичні події середини XVII століття, відомі в народній пам'яті під гіркою назвою "Руїни", висунули на політичну арену в Україні велику кількість демагогів та авантюристів, котрі намагалися використати складну ситуацію в державі для задоволення власних амбіцій. Політичний авантюризм як суспільне явище в цей час набуває неабиякого поширення, стає вагомим чинником політичного життя.

Однією з найвпливовіших та найсуперечливіших постатей того часу, що відіграла в українській історії фатальну роль, був ніжинський протопоп Максим Филімонович, більше відомий в історичній літературі під ім'ям єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія.

Особа Максима Филімоновича, нечуваний злет та драматичний кінець його політичної кар'єри завжди привертали увагу істориків, котрі досліджували бурхливу добу "Хмельниччини" та "Руїни". І в цьому немає нічого дивного. Життєвий шлях ніжинського протопопа був сповнений несподіваних подій та небезпечних поворотів. Розпочавши діяльність полковим священиком у великому козацькому місті Ніжині, Максим Филімонович швидко став найважливішою фігурою в політичному спектрі Лівобережної України. Спираючись на підтримку Москви, він швидко зробив блискучу кар'єру, піднявшись до найвищих щаблів духовної влади, став місцеблустителем Київської митрополії.

Енциклопедичні словники тлумачать авантюризм як поведінку, діяльність, що характеризується ризикованими, безпринципними вчинками заради досягнення легкого успіху, вигоди.¹ Відповідно, під визначення "політичний авантюризм" підпадає такий стереотип поведінки, коли та чи інша особа використовує авантюрні вчинки для швидкого здійснення своїх політичних намірів, досягнення політичної кар'єри, або використовує політичну діяльність задля

превеликий жаль, українська історія доби "Руїни" дає нам безліч прикладів подібного політичного авантюризму.

У 50-х–60-х роках XVII століття Україна переживала найскладніший період своєї історії. Це була, за влучним висловом В.Липинського, доба перелому, коли завершилася невдачею спроба утвердити національну державність за гетьманування Богдана Хмельницького.² Але національно-визвольний рух 1640-х–1650-х років спричинив до глибинних, справді революційних зрушень в усьому українському суспільстві. Визволення від польсько-шляхетського панування внаслідок "Хмельниччини" з особливою гостротою поставило перед українським соціумом проблему "оновлення" панівної політичної верстви, започаткувало складний і суперечливий процес його реструктуризації. На зміну польській та полонізованих українській шляхті попередньої доби поступово приходять нова "аристократія", що рекрутувалася переважно із середніх прошарків населення (козацтво, міщанство, нижче духовенство). Успадкувала вона й усі риси національної ментальності, як позитивні, так і негативні: емоційність, індивідуалізм, неспокій і рухливість, схильність до "шатості", взаємної боротьби, "руйнування власних та чужих життєвих форм" (Д.Чижевський), користолюбство, авантюризм та кар'єризм. Все це суттєво відбивалось і на політичному житті молодого козацької держави. Характерною рисою тогочасного громадського життя в Україні стає поява і швидка зміна різноманітних політичних орієнтацій не тільки окремих груп чи соціальних верств, але й цілих регіонів.³

Українська Православна Церква (Київська митрополія), активним діячем якої був протопоп Максим Филімонович, як соціальна інституція не могла лишатися осторонь від бурхливих подій того часу. Взагалі, участь православного духовенства у політичному житті України XVII століття була досить характерним явищем. В умовах відсутності національної державності, що мала консолідувати суспільство, ідея захисту православної віри

та збереження морального авторитету Православної Церкви стає тим головним ідеологічним гаслом, під яким розгортався та ширився національно-визвольний рух. Українські архієреї та представники чернецтва, які значно зміцнили свої позиції від часів митрополитів Йова Борецького та Петра Могили, не тільки підтримували в політичній боротьбі ту чи іншу сторону, але й самі прагнули стати самостійною політичною силою, зосереджуючи в своїх руках і духовну, і світську владу.⁴ Але з середини XVII століття в духовному і політичному житті України з'являються нові ознаки. На активну громадську арену виходить "біле", парафіяльне духовенство, котре найближче стояло до широких народних мас і ніколи не становило замкнутої соціальної групи. Це духовенство бере на себе нові функції: дипломатичну діяльність, участь у військових діях, шпигунство і навіть підготовку заколотів.

Ніжинський протопоп Максим Филімонович був яскравим представником цієї нової української політичної верстви. Людина енергійна, честолюбна та освічена, він не міг лишатися байдужим спостерігачем бурхливих подій тодішнього громадського життя. Він був більше політиком, ніж священником. Його політична діяльність, яка дуже часто підпадає під визначення "політичного авантюризму", мала переважно негативні наслідки для майбутнього української державності, Українського Православ'я, власне кажучи, і для нього особисто. Але чому так сталося? Чим керувався він у своїй діяльності: честолюбними амбіціями, нестримним користолубством, чи може відстоював певні політичні погляди? Чи був він просто безпринципним авантюристом, що дбав виключно про особисті матеріальні вигоди, чи його погляди еволюціонували під впливом зовнішніх політичних змін? Чому взагалі стало можливим таке соціальне явище, як "політичний авантюризм"? Такі питання мимоволі виникають при ближчому знайомстві з діяльністю цієї суперечливої особи.

Навіть побіжний аналіз історіографії, присвяченої особі Максима Филімонович, наводить на парадоксальний

висновок. Незважаючи на приналежність до тієї чи іншої історичної школи, етнополітичні чи конфесійні уподобання дослідників, їхні головні висновки збігаються: ніжинський протопоп – це авантюрист, інтриган, хитра й підступна людина, яка не гребувала задля досягнення мети ніякими засобами.

Вже перші історики України, такі, як анонімний автор "Історії Русів", Д.Бантиш-Каменський та М.Маркевич, приділяли особі ніжинського протопопа пильну увагу. Але недостатність фактичного матеріалу і загальний стан історичних знань в ті часи призводили до суттєвих помилок. Так, Д.Бантиш-Каменський був переконаний, що протопоп Максим і єпископ Мефодій були різними особами і давав їм абсолютно протилежні характеристики. На наш погляд, ця прикра недоречність лише підкреслює суперечливість та неоднозначність цієї постаті.⁵

Не обійшли увагою М.Филимоновича авторитетні історики Православної Церкви митрополити Євгеній (Болховітінов) та Макарій (Булгаков). Якщо перший у своїх дослідженнях зупинявся лише на діяльності ніжинського протопопа під час перебування його місцеблюстителем Київської митрополії, то останній розглядав цю особу у загальному контексті російсько-українських політичних взаємин. Аналізуючи ці аспекти діяльності та причини стрімкої кар'єри М.Филимоновича, митрополит Макарій вважав, що для Москви він був потрібен, у першу чергу, як політик, і тільки потім – як духовний адміністратор.⁶

Інший відомий історик Православної Церкви Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) вважав М.Филимоновича користолубцем і кар'єристом, котрий керувався у своїх діях виключно власними амбіціями та матеріальними вигодами. Московський уряд прагнув бачити протопопа Максима відданим і слухняним церковним діячем, і саме тому його рукоположили блюстителем Київської митрополії. Але, як писав архієпископ Філарет, "продажная честность не надежна и для тех, которые покупают ее. Отец семейства, очень заботливый об

удобствах жизни для себя и детей своих, Мефодий не был в душе ни монахом, ни патриотом, и гонялся только за своими выгодами. На юге хорошо знали его и терпеть не могли.”⁷

Перші серйозні спроби дати науковий аналіз діяльності Максима Филімоновича належать відомим представникам російської історіографії С.Соловйову, М.Костомарову та Г.Карпову.

Так, С.Соловйов у своїй узагальнюючій праці, присвяченій історії Росії від найдавніших часів, увів до наукового обігу нові документи, виявлені ним у московських архівах, які проливають світло на політичну діяльність М.Филімоновича у найгостріші моменти історії України 50-60 років XVII століття.⁸

Надзвичайно цікаві узагальнення щодо особи ніжинського протопопа в контексті взаємин України з Московською державою доби “Руїни” висловив М.Костомаров. Головний свій висновок видатний історик визначив таким чином: М.Филімонович першим з українських політичних діячів відкрив шлях до вищих щаблів суспільної ієрархії, спираючись на підтримку Москви, і цей шлях був шляхом політичного авантюризму. “Тодішня московська політика по відношенню до Малоросії, – писав М. Костомаров, – взяла собі за правило сприяти тому, що, здавалося, вело до найщільнішого з’єднання малоросійського народу з великоросійським, і тому стала підпещуватись до малоросіян, котрі виявляли перед Москвою подібні наміри. В Малоросії знайшлися особи, котрі зрозуміли, якими засобами можна задовольнити Москву і тим самим піднятися. Филімонович був перший, хто піднісся у такий спосіб”.⁹

Одну з найперших спроб зібрати воедино усі відомості, що стосуються життя та діяльності М.Филімоновича, здійснив відомий дослідник Г.Карпов. Саме його перу належить велика праця, опублікована 1875 року в часописі “Православное обозрение”, у якій російський історик вивчає політичну діяльність єпископа

Мефодія з 1661 року, зокрема його участь у Ніжинській "Чорній" раді та повстанні гетьмана І. Брюховецького проти московських воєвод. Аналізуючи зібрані джерела, на той час вже досить повно опубліковані, Г. Карпов дійшов цікавого висновку. На його думку, в особі ніжинського протопопа московський уряд намагався сконструювати для України другого патріарха Никона, тобто покірного і слухняного керівника церкви. Але, як і у випадку з Никоном, царський уряд спіткала невдача.¹⁰

Не міг не зосередити своєї уваги на постаті М. Филімоновича й відомий історик С. Терновський, автор дослідження про підпорядкування Київської митрополії патріарху Московському. Він вважав, що такі активні діячі Українського Православ'я, як Максим Филімонович, Симеон Адамович, Лазар Баранович та інші представники духовенства діяли на користь Москві головним чином заради світських, суто матеріальних інтересів, а не із щирої відданості московському царю Олексію Михайловичу. На його думку, Максим Филімонович скористався політичними обставинами, показавши себе "виразником прихильності народу до Москви", і таким чином домігся, щоб царський уряд зробив його своїм агентом в Україні.¹¹

Схожої точки зору щодо діяльності М. Филімоновича дотримувалися історики О. Левицький, С. Голубєв, О. Востоков. Поділяючи ці погляди, М. Сумцов додавав від себе характеристику ніжинського протопопа як людини освіченої, але "крайне пронирливою, насквозь пропитаною ложью, честолюбца и интригана первой руки".¹²

Оригінальну думку щодо діяльності М. Филімоновича висловив В. Ейнгорн, автор фундаментального дослідження про зв'язки українського духовенства з московським урядом за часів царювання Олексія Михайловича. На думку цього історика, симпатії М. Филімоновича до Москви були цілком щирими, а його діяльність була спрямована на втілення соціальної програми "білого" духовенства як суспільного стану. З іншого боку, важливим чинником в діяльності ніжинського протопопа В. Ейнгорн вважав і особисті

честолюбні наміри “стати корисною для великого государя особою”. Можна не погодитись з думкою історика, що “до кінця гетьманства Хмельницького зносини Филімоновича з Москвою не мали серйозного політичного значення”. Але цікавим, на наш погляд, є припущення дослідника, що М.Филімонович не був прихильником беззастережного введення в Україні повного московського управління в світських та духовних справах. Такого переконання ніжинський протопоп тримався увесь час, що й обумовило надалі його розрив з Москвою.¹³

Думку В.Ейнгорна активно підтримав і розвинув професор церковної історії Казанського університету К.Харлампович. Він вважав, що М.Филімонович був прихильником союзу України з Росією, але водночас виступав і за збереження автономного устрою і самобутності Гетьманщини, її особності в церковних та світських справах. “Він, (Максим Филімонович – О.М.), – писав дослідник, – вважав, що Малоросія та Білорусія повинні зберігати деякі притаманні особливості управління, і в цьому напрямку діяв”. Дуже важливо, що К.Харлампович не тільки постулював цю думку, але й наводив на її доказ досить переконливі аргументи.¹⁴

Якщо російська офіційна історіографія у більшості своїй оцінювала діяльність та особу Максима Филімоновича з огляду на те, якої користі чи шкоди він завдав політиці московського уряду в справі інкорпорації України та підкорення Українського Православ'я Московському патріархові, то українські історики застосували до нього абсолютно протилежний підхід. Вони всебічно намагалися дати відповідь на питання: якою мірою “московський агент” М.Филімонович сприяв здійсненню імперської політики Москви щодо України.

Не зупиняючись окремо на постаті ніжинського протопопа Максима Филімоновича, розглядали його діяльність в контексті загальних подій того часу такі видатні українські історики початку ХХ століття, як Д.Яворницький та М.Грушевський. Останній, зокрема, хоч і не зупинявся

спеціально на розгляді життєдіяльності М.Филимоновича, але супроводжував опис подій, з ним пов'язаних, саркастичними коментарями, називаючи його "славним протопопом ніжинським", "прославленим землячком", що робив собі "зигзагувату політичну кар'єру", тощо.¹⁵ Не оминала увагою постать цього діяча й новітня, переважно еміграційна, українська історіографія державницького спрямування. Оцінки діяльності М.Филимоновича в працях новітніх українських істориків дуже емоційні, і тому часто несуть на собі відбиток політичних та конфесійних уподобань їхніх авторів.

Нищівну та безжальну характеристику М.Филимоновичу дав В.Липинський. На його думку, в особі ніжинського протопопа втілилися всі найгірші риси національної ментальності. Таким чином, вважає дослідник, постать отця Максима виростає до узагальнюючого образу українського інтелігента. "Ніжинський протопоп Максим Филимонович, – писав історик, – людина варварського егоїзму, прикритого примітивним і непогамованим, по-тодішньому демократичним і націоналістичним містицизмом; бунтівник проти власної церковної ієрархії, "ідеолог" першого Пушкарівського "народного" протигетьманського повстання, врешті, московський шпиг і урядом московським в тюрмі згноєний піп-розстрига – це символ і прототип цієї непогамованої анархії в хотіннях і думках, що характеризує інтелігенцію українську і що затроїла тоді, як затроєє і досі, духа, од природи вже анархічної, української нації".¹⁶

Суто політичної оцінки діяльності М.Филимоновича припускалися автори праць з історії України та Української Православної Церкви Д.Дорошенко, митрополит Іларіон (Огієнко), І.Власовський, Н.Полонська-Василенко, О.Лотоцький та інші. Змальовуючи ніжинського протопопа "виразником москвофільських верств" в Україні, "московським агентом" і керівником "промосковської партії" на Лівобережній Україні, вони не відкидали і особистих мотивів його діяльності. На думку І.Огієнка, Максим

Филимонович був виразником тих угруповань в Україні, “що тільки в Москві бачили визволення від римо-католицького гніту”. Саме ці політичні обставини і зробили його “найсумлннішим агентом” московського уряду.¹⁷

Децю відмінної точки зору тримався відомий історик Української Православної Церкви І.Власовський, котрий вважав, що ставши єпископом і блюстителем митрополичної катедри, М.Филимонович займався “більше політикою на користь Москві і не був жодним місіонером для спасіння душ православних від латинства чи унії, а тим більше на Лівобережжі, де така місія була тоді й непотрібна”.

На політичному, “національно-державному” аспекті діяльності українського духовенства, у тому числі й протопопа Максима Филимоновича, наголошував відомий історик, дослідник проблем автокефалії Української православної церкви О.Лотоцький. “До духовенства, як авторитетної інстанції, – відзначав історик, – вдаються й гетьманська влада, й московська, однаково стараючись осягнути її згоду та використати авторитет у масах.” Серед духовенства дослідник виділяв дві течії: “одна частина по запровадженню унії... тяжила до одновірної Москви, сподіваючись від неї допомоги в тяжкій ситуації. Друга частина розуміла, яка доля жде українську церкву по підпорядкуванню московському патріархові, і тому ... довго противилася.”

Ніжинський протопоп Максим, безумовно належав до першої частини духовенства. Але непогамовні апетити Московського уряду, його наполегливі заходи щодо знищення незалежності та традиційного устрою Української церкви спричинилася до того, що “навіть найбільше відданий Москві Максим Филимонович, буди вже в сані єпископа блюстителем Київської митрополії, коли упевнився в дійсних намірах Москви, то став на іншу позицію”.¹⁸

Радянська історіографія не приділяла особі ніжинського протопопа Максима Филимоновича такої

пильної уваги, як це було у попередні часи. Орієнтовані на вивчення "класової боротьби" та "масових народних рухів", радянські історики мало цікавилися роллю особистості в бурхливих подіях української історії середини XVII століття. До того ж, тема національно-визвольної боротьби українського народу в період після Переяславської ради 1654 року для них взагалі була закритою. І якщо окремі праці, присвячені цій тематиці, свого часу й публікувалися, то діяльність визначних історичних осіб, у тому числі й М.Филимоновича, розглядалася в них переважно в контексті класової, "антифеодальної" боротьби українського народу. Серед опублікованих праць радянського часу, де вивчаються події, до яких був причетний і ніжинський протопоп Максим, слід згадати дослідження М.Петровського, К.Стецюк, В.Голобуцького та ін.¹⁹ Хоч ці праці й несуть на собі певні ідеологічні сліди тієї доби, для свого часу вони мали важливе значення, і тому, безперечно мусять бути враховані новітніми дослідниками.

Останнім часом, після здобуття Україною у 1991 році державної незалежності, склалися сприятливі умови для об'єктивного аналізу української історії XVII-XVIII століття. Сучасні вітчизняні історики, намагаючись заповнити той вакуум, що утворився в українській історіографії після 1917 року, звертаються до тематики, пов'язаної з українсько-російськими політичними відносинами в середині та другій половині XVII століття. Зокрема, вони вивчають обставини, що сприяли підкоренню незалежної Київської митрополії Московському патріархату, намагаються побудувати загальну концепцію вітчизняної історії доби "Руїни", досліджують життя та діяльність видатних діячів того часу гетьманів І.Виговського, П.Дорошенка, Д.Многогрішного, митрополитів Д.Балабана та Й.Нелюбовича-Тукальського, архієпископа Л.Барановича та інших. Цілком природньо, що до кола наукових зацікавлень цих дослідників дуже часто потрапляє й суперечлива постать протопопа М.Филимоновича. У зв'язку з цим відзначимо цілий ряд опублікованих останнім часом розвідок, серед яких на

особливу увагу заслуговують праці В.Борисенка, І.Верби, В.Горобця, І.Лисенка, Л.Мельника, В.Мордвінцева, В.Смолія, В.Степанкова, М.Харишина, О.Шевченка, В.Щербака та ін.²⁰

Надзвичайно важливим, на наш погляд, є те, що сучасні дослідники не припинили спроб розібратися в об'єктивних та суб'єктивних причинах тієї негативної ролі, яку відіграв М.Филимонович в українській історії. Так, аналізуючи драматичні події, що спричинили до "Руїни", В.Смолій та В.Степанков відзначають певне соціальне підґрунтя діяльності ніжинського протопопа. На думку цих авторів, М.Филимонович не без підстав звинувачував гетьмана І.Виговського і прихильних до нього полковників у тому, що вони зловживають своїм становищем, привласнюючи державні податки. Розглядаючи роль вищого православного духовенства в подіях 1661-1663 років, дослідники відзначають його "далеко неконструктивну діяльність". "Замість того, щоб сприяти об'єднанню всього суспільства на платформі загальнонаціональних інтересів, духовенство, – відзначають В.Смолій та В.Степанков, – сприяло розпалюванню групових та міжстанових конфліктів. Характерною в цьому відношенні була і діяльність М.Филимоновича, котрий підтримував кандидатуру І.Брюховецького усупереч іншим претендентам".²¹

У контексті російсько-українських міжцерковних відносин розглядає діяльність Максима Филимоновича й М.Харішин, автор монографії про історію підпорядкування Київської митрополії до Московського патріархату. Як вважає дослідник, особа ніжинського протопопа є "дуже суперечливою в історичній літературі". Филимонович став "надійною опорою московських впливів" ще за життя гетьмана Богдана Хмельницького, і немає сумнівів у тому, що подібні москвофільські погляди були далеко непоодинокими в тогочасному українському суспільстві.²²

Нарешті, відзначимо ще одну помітну колективну працю київських істориків, що побачила світ у 1994 році під

назвою "Історія Церкви та релігійної думки в Україні". У третьому томі посібника, співавторами якого були О. Крижанівський та С. Плохій, містяться розділи, присвячені особі М. Филімоновича. На думку авторів, московський уряд відвів ніжинському протопопу особливу роль у справі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Позиція, яку відстоював М. Филімонович, знаходила передусім підтримку серед "білого", парафіяльного духовенства, котре було незадоволене пануванням у Церкві духовенства "чорного", тобто ченців, котрі поповнювали ряди тодішньої церковної ієрархії. В умовах відсутності митрополита у Києві розгорілася боротьба між цими двома групами церковних діячів. Намагаючись одержати перемогу над впливовим суперником Чернігівським єпископом Л. Барановичем, М. Филімонович шукав підтримки у Московського патріарха. Обставини цього суперництва, а також прагнення Москви поставити на чолі Київської митрополії повністю залежну людину, і стали причиною хіротонії колишнього ніжинського протопопа єпископом та місцєблєстителем митрополічної катедри.²³

Таким чином, аналіз літератури, присвяченої досліджуваній нами проблемі, дозволяє зробити висновок: незважаючи на досить обширну історіографічну базу, вітчизняна наука досі не має усталеного погляду на неординарну і суперечливу постать ніжинського протопопа Максима Филімоновича, чю роль в бурхливих політичних подіях української історії середини XVII століття дуже важко переоцінити. Ми бачимо, що історіографія, присвячена особі М. Филімоновича пройшла складний шлях еволюції від звичайної констатації негативного впливу цього діяча на загальний хід подій того часу до з'ясування обставин його особистого життя та діяльності, і на основі здобутих таким чином фактів – до аналізу політичної діяльності в контексті глобальних суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні доби "Хмельниччини" та "Руїни". Причому, переважна більшість оцінок особи М. Филімоновича в

працях сучасних істориків базується на висновках Г.Карпова, котрий детально опрацював факти біографії ніжинського протопопа, а також ґрунтовних дослідженнях В.Ейнгорна та К.Харламповича, які уперше спробували дати докладний аналіз та оцінку політичної діяльності цього діяча, реконструювати його суспільні погляди у зв'язку з діями та вчинками. Але, на наш погляд, деякі висновки та припущення цих дореволюційних авторів застаріли і потребують перегляду, а окремі факти життя та діяльності М.Филимоновича вимагають уточнення, нового осмислення та трактування.

Найбільш плідним і перспективним, на нашу думку, може стати такий напрямок дослідження, коли історики вивчатимуть внутрішній світ та еволюцію світогляду М.Филимоновича як представника нової впливової верстви українського суспільства, що вийшла на політичну арену внаслідок бурхливих подій середини XVII століття, з'ясовуватимуть сутність тієї соціальної програми, виразником якої став ніжинський протопоп, і, зрештою, аналізуватимуть зміни його поглядів та політичних орієнтацій під безпосереднім впливом змін ситуації в молодій українській державі у переломний період її історії. Це дозволить не лише з'ясувати соціальну сутність такого суперечливого та складного явища, яким був політичний авантюризм середини XVII століття, але й допоможе зрозуміти ті складні процеси, що відбувалися усередині українського суспільства та в психології окремих його членів, і які мали справді фатальні наслідки для становлення та розвитку національної державності.

Започатковуючи це дослідження, автор поставив собі за мету не судити Максима Филимоновича як політичного діяча і людину з висоти нашого сьогодення, а спробувати зрозуміти всю складність і суперечливість подій доби "Руїни" через думки та вчинки цієї неординарної особистості. Завдячуючи працям багатьох поколінь істориків, ми сьогодні маємо докладний аналіз тих процесів, що відбувалися в Україні середини XVII століття як на рівні

суспільства в цілому, так і на рівні окремих станів, прошарків, угруповань.

Але, на нашу думку, справжнє розуміння сутності бурхливих подій доби "Барокко" полягає не лише в побудові загальних соціологічних схем, але також і в осягненні "бароккового" характеру людини з його глибокими контрастами, що припускали, за висловом відомого українського культуролога А.Макарова, співіснування в одній особистості не тільки християнської побожності та нестримного користоловства, але й навіть запеклого "сатанізму".²⁴

Джерелами для написання цього дослідження послужили опубліковані документальні матеріали, котрі в загальних рисах за тематичними та видовими ознаками можна поділити на наступні категорії:

1) офіційні документи російських урядовців, військових і дипломатів з приводу подій в Україні середини XVII століття: зокрема, статейні списки посольств боярина В.Бутурліна 1654 р., підполковника Г.Булгакова 1659 р., князя Д.Великогогіна 1663 р., офіційні реляції московських воевод про військові дії 1658-1659 рр., про перебіг Ніжинської "Чорної ради" 1663 р., про повстання гетьмана І.Брюховецького проти московських воевод у 1668 р. тощо;

2) приватне і офіційне листування самого М.Филимоновича з іншими відомими політичними діячами того часу: царем Олексієм Михайловичем, литовським гетьманом Я.Радзивіллою, боярином Ф.Ртицевим, воеводами О.Трубецьким, Г.Ромодановським, В.Шереметєвим, І.Ржевським, П.Шереметєвим, ніжинськими полковниками І. та В.Золотаренками, наказним гетьманом Я.Сомком, гетьманом І.Брюховецьким, військовим підскарбієм Р.Ракушкою-Романовським, церковними діячами Л.Барановичем, І.Гізелем, С.Полоцьким, С.Адамовичем та іншими;

3) так звані "розпросні статті", записи свідчень та тексти "чолобитних" грамот, промов та проповідей, які були подані М.Филимоновичем під час його перебування при

царському дворі 1655 р. та в Москві у складі посольств 1657, 1660 та 1665 років;

4) матеріали слідчої справи і записи свідчень самого М.Филимоновича після його арешту у 1668 році; свідчення проти нього інших осіб, що проходили свідками у цій справі;

5) наративні джерела: козацькі хроніки кінця XVII-початку XVIII століття: "Літопис Самовидця", "Літопис Самійла Величка" "Літопис Григорія Грабянки", "Хроніка" відомого церковного діяча, ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, мемуарні та публіцистичні твори хорватського католицького священника Ю.Крижанича тощо.

Переважна більшість названих документів зі збірки колишнього Московського Архіву Міністерства Закордонних справ, що подають цікаві відомості про життя та діяльність ніжинського протопопа М.Филимоновича, опублікована у фундаментальному 15-томному виданні "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России", що виходило у світ в Санкт-Петербурзі протягом 1863-1892 років. Окремі документи, що містять додаткову інформацію, знаходимо в опублікованому Чернігівською Губернською Архівною Комісією листуванні ніжинського воеводи І.Ржевського з московським урядом за 1665-1667 роки та збірці листів Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.²⁵

За ступінню достовірності ці різноманітні категорії документів є далеко нерівноцінними і вимагають критичного підходу, комплексної перевірки і всебічного співставлення з іншими сучасними джерелами. Як відзначив відомий український історик О.Оглоблін, "статейні списки" московських дипломатів XVII століття давно вже знайшли собі належну оцінку і вимагають "дуже обережного до себе ставлення і критичної аналізи вісток".²⁶

І дійсно, навіть поверхневе порівняння офіційних "відписок" московських воевод про обставини військових дій з І.Виговським у 1658-1659 роках або про перебіг "Чорної"

ради 17-18 червня 1663 року з повідомленнями сучасників свідчить про те, що російські урядовці, м'яко кажучи, не завжди дотримувалися об'єктивного викладення фактів, часто "замовчуючи" невідгідні для них подробиці. Саме тому, ці джерела слід використовувати лише в комплексі з іншими сучасними документами.

Так само обережного до себе ставлення вимагають й інші документи офіційного діловодства, так звані "розпросні статті" та слідчі справи. Вони містять надзвичайно важливу інформацію про події, загальні настрої людей, але водночас подають чимало чуток, непевних відомостей. Використовуючи їх, слід пам'ятати й про бажання допитуваного виправдати дії свої та своїх прихильників, або навпаки – подати у негативному світлі вчинки суперників. Ці моменти, зокрема, засвідчуємо у взаємних звинуваченнях М.Филимоновича та гетьмана І.Брюховецького, а також у спробах М.Филимоновича під час слідства поставити під підозру Київських архієреїв та ін.

Дуже важливу категорію джерел становлять епістолярні документи, які включають як офіційне, так і приватне листування М.Филимоновича з іншими державними та церковними діячами. Ці документи, незважаючи на їх суб'єктивний характер, про який слід завжди пам'ятати, становлять безцінні джерела, що якнайкраще дозволяють характеризувати автора, а також містять важливу інформацію про таємні політичні та дипломатичні взаємини кореспондентів. Ці листи збереглися в архівних копіях, перекладені тодішньою російською мовою.

Важливі відомості та цікаві оцінки подій подають тогочасні документи мемуарного характеру та козацькі літописи кінця XVII – початку XVIII століття. Цінні свідчення про діяльність ніжинського протопопа М.Филимоновича подає "Літопис Самовидця", імовірно автором якого більшість дослідників вважає Р.Ракушку-Романовського – заможного ніжинського козака, генерального підскарбія часів гетьманування І.Брюховецького, а згодом –

брацлавського протопопа. Як свідчить текст "Літопису", "Самовидець", безумовно, був особисто знайомий з Максимом Филімоновичем. Він в цілому не ставився вороже до Ніжинського протопопа, хоча і не погоджувався з деякими його діями, зокрема – несправедливими звинуваченнями проти наказного гетьмана Я.Сомка. Надзвичайно цікаво, що приятельські взаємини М.Филімоновича з Р.Ракушкою-Романовським неодноразово засвідчені офіційними документами і листуванням. Зокрема, маємо відомості про їх спільні дії проти гетьмана І.Виговського у 1659 році, при підготовці Ніжинської "Чорної" ради у 1663 р. та під час організації заклоту проти Московських воєвод у 1668 р. Хоча "Самовидець" і описує ці ключові події в "мемуарній" частині свого "Літопису", але робить це не завжди повно, можливо, виходячи з цензурних міркувань.²⁷

Сучасником і безпосереднім свідком подій "Руїни" був ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович, автор широко відомої "Хроніки з літописців стародавніх". Відомо, що автор "Хроніки" неодноразово виступав в опозиції до єпископа Мефодія, що й знайшло свій відбиток на сторінках його історичного твору.

Інші літописи, що були використані при написанні цієї роботи, зокрема, "Літопис Григорія Грабянки" та "Літопис Самійла Величка", не можна віднести до сучасних подіям середини XVII століття документів. Це – компілятивні праці, написані на початку XVIII століття, і тому можуть бути використані лише як допоміжні джерела в тій частині, де вони не суперечать іншим документам.²⁸

Крім анонімного автора "Літопису Самовидця", до кола спілкування ніжинського протопопа належав й інший відомий мемуарист та публіцист XVII століття, хорватський католицький священник Юрій Крижанич. Перебуваючи в Ніжині під час драматичних подій 1659 року, Ю.Крижанич залишив цікаві свідчення, які розкривають участь протопопа Максима Филімоновича в антигетьманському заклоті, очолюваному полковником Т.Цецурою, дають

цікаву інформацію про ідеологічний фундамент цього повстання. Свого часу ці надзвичайно важливі документи були опубліковані відомим російським істориком С. Белокуровим.²⁹

Таким чином, загальний стан джерельної бази для написання цього дослідження може бути визначений як задовільний. Звичайно, автор не претендує на вичерпне дослідження поставленої проблеми безпосередньо у цій роботі, яка є лише першою авторською спробою застосування задекларованого підходу до вивчення "Руїни". Поставивши за мету показати політичний авантюризм на прикладі життя та діяльності ніжинського протопопа Максима Филімоновича як суспільне явище на тлі конкретних історичних подій, автор обрав відповідний метод подання матеріалу, коли дослідження просопографічного характеру доповнюється загальними історичними екскурсами.

Отже, звернімося до історичних джерел, спробуємо проаналізувати усі відомі нам факти.

Розділ I. ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ

23 січня 1654 року^{*)} жителі великого полкового міста Ніжина стали свідками незвичайної церемонії. До міста прибуло поважне московське посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним щоб привести козаків Ніжинського полку та міщан до присяги на вірність цареві Олексію Михайловичу. Представницька делегація чиновників московського уряду вирушила в українські міста відразу після того, як 8 січня на Раді у Переяславі гетьман Війська Запорізького Богдан Хмельницький з усією старшиною ухвалили піддатися під протекцію московського государя. Другим великим містом після Києва, котре відвідало посольство, був Ніжин.

Місто Ніжин, розташоване на великому торговому шляху, що з'єднував південно-українські землі та Київ з Москвою, у самому центрі Лівобережжя Дніпра, в середині XVII століття мало надзвичайно велике стратегічне значення. Це була не дуже велика за розмірами, але неприступна фортеця, що розкинулася на березі річки Остер. У самому центрі міста височів міцний дерев'яний замок, споруджений ще у 20-х роках XVII століття за наказом польського короля Сигізмунда III. З початком у 1648 році Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького сформувався Ніжинський козацький полк – один з найбільших в Лівобережній Україні, а саме місто перетворилось на важливий адміністративно-військовий та економічний центр тодішньої Гетьманщини. За спостереженнями відомого дослідника М.Володимирського-Буданова, за часів Б.Хмельницького населення

^{*)} Тут і далі датування подається відповідно з джерелами XVII ст. тобто за юліанським (старим) стилем, різниця між яким та григоріанським (новим) календарем становить для того часу 10 діб.

Ніжинського полку становило майже шосту частину всіх жителів "Малоросії". До того ж, Ніжин був важливим осередком посередницької торгівлі і завжди був переповнений іноземними купцями, котрі приносили із собою різноманітну інформацію з сусідніх країв.¹

Всі ці фактори і визначили ту важливу роль, яку відіграло місто Ніжин і ніжинці у бурхливих політичних подіях тих часів. Саме в Ніжині висувається цілий ряд видатних діячів, що відіграли важливу роль в історії України доби "Хмельниччини" та "Руїни". Досить згадати імена учасника військової кампанії 1648 – 1651 років полковника Прокола Шумейка, учасників драматичних подій 1652 – 1663 років полковників братів Івана та Василя Золотаренків, героя конотопської облоги 1659 року Григорія Гуляницького, військового діяча та ймовірного автора "Літопису Самовидця" Романа Ракушки-Романовського та багатьох інших.²

Отже, стає зрозумілим, чому московський уряд після Переяславської ради 1654 року посилено прагнув закріпитися в Ніжині, шукаючи серед його жителів союзників та впливових агентів. Таким союзником, а можна навіть сказати, головним ідеологом "промосковської партії", що діяла тоді в Лівобережній Україні, і став ніжинський протопоп Максим Филімонович.

В неспокійний час "Хмельниччини" розпочав свою діяльність отець Максим, спочатку як полковий священник, настоятель козацького Миколаївського собору, а згодом – як ніжинський протопоп, духівник впливового ніжинського полковника та наказного гетьмана, шурина гетьмана Б.Хмельницького Івана Золотаренка.

Як свідчить Д.Бантиш-Каменський, Максим Филімонович походив з-під Києва, але достеменно місце і рік його народження лишаються невідомими.³ Про першу половину життя його ми, на жаль, нічого не знаємо. Письмові джерела та історичні хроніки засвідчують примхливу долю цієї людини лише з 1653 року. Упевнено можна стверджувати, що це була надзвичайно енергійна та

добре освічена для свого часу людина. Принаймні, не викликає жодного сумніву той факт, що отець Максим був добре обізнаний з таємницями ораторського мистецтва та красного письменства: про це свідчать зафіксовані в архівних документах тексти його промов та проповідей, а також численних листів до видатних діячів того часу. Непогано володіючи словом, Максим Филімонович вмів привертати до себе потрібних йому людей, здобував прихильність впливових можновладців та використовував їх задля своїх корисних цілей.

Вірогідно, ніжинський протопоп міг бути вихованцем Києво-Могилянського колегіуму або однієї з так званих "латинських" шкіл, яких було чимало в ті часи в Україні. Зауважимо, що питання про освітній рівень парафіяльного "білого" духовенства у XVII столітті ще чекає свого дослідника. Але деякі факти дають можливість стверджувати, що для того, щоб посісти місце протопопа у великому полковому місті, треба було мати досить високу освіту. Так, наприклад, відомо, що один із найближчих соратників Максима Филімоновича і його приятель переяславський протопоп Григорій Бутович був вихованцем Замойської академії і навіть залишив свій слід в історії української літератури, видавши у 1642 році збірку поезій.⁴

Події кінця 40-х та початку 50-х років XVII століття відіграли важливу роль у формуванні політичних поглядів Максима Филімоновича. Промосковська орієнтація не була чимось незвичайним для широких верств тодішнього українського суспільства. Головним джерелом, котре постійно жило ряди прихильників Москви, був загальний антипольський напрямок національно-визвольного руху попередніх часів. Нова політична еліта, що формувалася в ході "Хмельниччини", розуміла, що власними силами протистояти польському натиску вона не має змоги, і тому бачила в єдиновірній православній Москві надійного союзника в боротьбі з поневолювачами. На той час Московська держава була чи не єдиною слов'янською православною країною, яка не тільки зберегла національну

незалежність, але й почала реально впливати на політичну ситуацію в Європі, розширюючи свої кордони за рахунок освоєння та колонізації сусідніх земель. Хоча Переяславська рада 1654 року була неоднозначно сприйнята різними угрупованнями українського суспільства, мусимо визнати, що значна більшість найактивнішої його частини, і, в першу чергу, середні прошарки, ставилися до прийняття протекторату московського царя прихильно.

Під впливом московфільських настроїв перебував у цей час і ніжинський протопоп Максим Филімонович.

Початок політичної кар'єри отця Максима історик Української Православної Церкви К.Харлампович відносить до березня 1653 року, коли ніжинський протопоп відвідав Москву у складі українського посольства. Про це свідчать знайдені дослідником у московському архіві серед Грецьких справ документи, з яких, на жаль, важко зрозуміти причини цього візиту.

Протопоп Максим був одним з небагатьох ніжинців, кому випала честь керувати урочистою церемонією зустрічі московського посольства боярина Василя Бутурліна в Ніжині 23 січня 1654 року. Перед брамою Ніжинського замку зустрів протопоп Максим царського посланця, якого супроводжувало московське військо та козацькі загони ніжинського полковника Івана Золотаренка. Під час урочистостей, які супроводжувалися церковними дзвонами та гарматною стріляниною, отець Максим виголосив на честь гостей пристрасну промову, зміст якої яскраво характеризує настрої, що панували серед більшості української людності.

"Хто з православних християн і російських синів не зрадіє, – виголошував ніжинський протопоп, – побачивши в нинішніх часах таке добродійство Боже, що не дав Він до кінця упасти і до знищення прийти своєму добру, але так, як визволив синів Ізраїлевих з руки фараонової через Мойсея, вірного раба Свого, великого государя нашого. Отже як тоді сини Ізраїлеві, сухо пройшовши Чермне море, і себе визволеними побачивши, з радістю Богові пісню воспівали:

“Співаймо Господеві, славно бо прославився”, – так і ми благодаттю Божою і превеликою ласкою його цар. величества врятовані від іновірних супостатів наших, що хотіли віру нашу православну до-решти викоренити, – подяку Богові всемогучому, а його цар. величності честь, поклін і послух віддавши, молитви, благання і подяку пильно й однодушно, одними устами й одним серцем підносимо. Хай Господь сохранив в здоров’ї і довгому пробуванні пресвітлого государя нашого з царицею, благородними дітьми і всіми боярами! Хай зробить його хоробрим, непохитним і страшним для всіх ворогів, що повстають на віру нашу православну! Хай розпросторить Господь державу царства його! Хай утвердить Господь престіл величества його! Хай укріпить Господь Бог скипетри величества його! Аби й ми, негідні, за державою царства його визволені від таких бід і гоненія супостатів наших, пожили в тихім і безтурботнім житті, у всякому благовірстві і чесності”.⁵

Після урочистої промови процесія під церковними хорогвами та розгорнутими полковими прапорами увійшла до міста, де у соборному храмі Живоначальної Тройці отець Максим відправив єктенію за здоров’я московського государя та його родини. На слідуючий день присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу склали понад 1900 козаків Ніжинського полку.

Після цієї події кар’єра ніжинського протопопа швидко пішла вгору. Неабияку роль у стрімкому злеті Максима Филімоновича відіграв ніжинський полковник, наказний гетьман Запорізького Війська, талановитий полководець та дипломат Іван Нечипорович Золотаренко.

Ніжинський полковник І.Золотаренко, як і його молодший брат Василь, належали до представників нової козацької старшини, що вийшла на політичну і військову арену в ході Визвольної війни Богдана Хмельницького. Почавши військову кар’єру у Корсунському козацькому реєстровому полку 1648 року, вони невдовзі посіли старшинські посади. Коли у 1652 році гетьман Богдан

Хмельницький у третьому шлюбі одружився з Ганною Золотаренко, яка на той час вже була удовою козацького полковника Пилипа, котрий загинув під час невдалої Берестецької кампанії, для братів нової "гетьманши" Івана та Василя відкрилися широкі можливості подальшої військової кар'єри. Невдовзі гетьман Богдан Хмельницький призначив свого шурина Івана Золотаренка полковником Ніжинським. Відповідно, його брат Василь зайняв старшинську посаду у тому ж таки Ніжинському полку.⁶

Помітивши неординарні здібності ніжинського протопопа Іван Золотаренко зробив його не тільки своїм духовником, але й довіреною особою. Коли навесні 1654 року 20-тисячне козацьке військо під командуванням І.Золотаренка на вимогу московського уряду вирушило визволяти від польсько-литовських військ білоруські землі, разом із ним виїхав і ніжинський протопоп Максим.

Білоруський похід для українського війська був надзвичайно вдалим. За короткий час наказному гетьману вдалося підкорити майже всю південну Білорусь. Одне за одним шле він московському цареві донесення про захоплення білоруських фортець. 13 серпня після місячної облоги здалося місто Гомель, яке обороняли 2 тисячі литовських жовнірів. 25 вересня козаки Івана Золотаренка увійшли до міста Чечерська, помилувавши тих, хто не чинив опору і складав зброю. 29 серпня від польсько-литовських військ було звільнено Новий Бихів. Успішними були й дії козаків під командуванням брата ніжинського полковника Василя Золотаренка, котрі допомагали московському війську штурмувати Смоленську фортецю. 10 вересня 1654 року після завзятого опору склала зброю польська залога, що обороняла Смоленськ. Як відзначали сучасники, козаки, котрі брали участь в облозі та штурмі міста, виявили себе мужніми та хоробрими вояками.⁷

Не менш результативною для Івана Золотаренка була й військова кампанія 1655 року. Просування українського війська вглиб білоруської території було безупинним. У червні 1655 року його загони переправились

через річку Березину, розгромили литовське військо під Мінськом, захопили місто Свіслоч. 1 серпня 1655 року наказний гетьман вступив у Вільно, звідки спрямував своїх козаків на Гродно і далі – за Німан.⁸

27 вересня 1654 року, відразу після взяття Смоленської фортеці, Іван та Василь Золотаренки на чолі делегації від козацького війська відвідали царську ставку під Смоленськом, де були милостиво прийняті московським государем і отримали багаті дарунки. Був у складі цієї делегації і ніжинський протопоп Максим. Цього разу доля надала йому можливість виступити з промовою перед самим царем Олексієм Михайловичем. Оскільки ця промова, на наш погляд, є не тільки яскравим зразком тодішнього красномовства і свідченням ораторського таланту Максима Филімоновича, але й відіграла роль своєрідної політичної декларації, що мала певні наслідки для розвитку українсько-російських відносин та для особистої долі протопопа, наведемо її з незначними скороченнями.

“Призрел Господь Бог на смирение наше,— говорил отец Максим, – коли подал до сердца вашему царскому величеству, дабы видя беду людей русских, под крепкую руку вашего царского величества принял и милостию вашего царского величества объял. Призрел Господь Бог на смирение наше, коли подал до сердца вашему царскому величеству, дабы расточенных сынов русских злохитрием лятцким воедино собрал, разделенных составов воедино тело русского великого княжения совокупил, рассеянных яко кокош (півень. – О.М.) птенца своя под крыла вашего царского величества восприял, дабы преславное имя русское в Малороссии уничиженное и гноищем насильования лятцкого погребенное воскресил и в первое достояние привел... Ей, пресветлый государю царю..., не пощади трудов вашего царского величества ради освобождения толиково правоверного народу христианского и земли свойственной Русской, не остави до конца толиким преславным градом, толиким великим лав-

ром, толиким святым монастырям, толиким знаменитым храмом Господним, от прародителей вашего царского величества, великих князей русских на честь Господу Богу в Троице Святей единому созданных, погибнути и в запустение прийти. Кому есть тайно, в какой красоте за княжений великих князей русских преславный град Киев бяше по прямому мати градов, мати церквам, Божие жилище, вторый Иерусалим нарицовашеся; ныне же едва что остатки толикого прежняго благолепия осташа. Что реку о славном граде Чернигове, идеже храмы святыя каменные, предивным мастерством созданные, ныне же разоренные, точию на слезы и скорбь русским людем стоят! Что реку о Лвовской земли, Подолской, Покутской, Подгородской, Полеской, Белоруской и о их широких княжествах, славных городах, в них же при державе великих князей русских не токмо многое множество людей русских, но и ... храмы Господни, яко звезды небо, тако землю Русскую украшаху... Ныне же прекрасные храмы Господни от безбожных ляхов и литвы или на лятцкие костелы, на унияцкое безбожие, или на еретические сборища, или на корчемницы, кабаки и хлевы немым скотом с великою жалостию людей русских превращены... Малую Русь, истинную землю Русскую, восточное дедичство вашего царского величества, яко изгибшую драхму, подобает вашему царскому величеству взыскати, яко заблудшее овча от зубов жестоких зверей вырвати..., да и мы под крепкою рукою вашего царского величества будучи, тихое и безмолвное житие поживем во всяком благоверии и чистоте. Аминь".⁹

Ця промова ніжинського протопопа не могла не сподобатися цареві та його найближчому оточенню, оскільки своїм духом вона дивно співпадала з тими бажаннями та намірами, що їх в цей час плевав московський уряд. Тоді в Москві навіть була в ужитку молитва, спеціально написана для царя Олексія Михайловича та його родини і масово розтиражована у богослужбових книжках, в якій пропонувалось молитися "о

еже престолу Киевському соединитися з богопоставленным престолом Московским, и княжению Малороссийскому совокупитися с богохранимым Великороссийским царством”.

Блискуча промова, без сумніву, була власноручним витвором Максима Филімоновича. Ніжинський протопоп виголошував її церковнослов'янською мовою, користуючись заздалегідь заготовленим рукописом. Царські дяки, котрі пізніше переносили текст промови до офіційного протоколу про перебування козацького посольства у ставці царя Олексія Михайловича, зберегли навіть власноручний підпис отця Максима. Отже, достовірність її не викликає жодного сумніву. Ця промова, насичена характерними для українського барокового красномовства риторичними пишнотами та підсилюючими емоційність тексту повторами, засвідчила не лише ораторський талант промовця. Максим Филімонович, незважаючи на всі літературні хитрощі та певні перебільшення, які, згідно з тогочасним етикетом, відповідали урочистості моменту, дійсно постає як патріот України, котрий уболіває за єдність “Руської землі”, за православну віру і закликає царя докласти усіх зусиль, щоб прилучити “Малу Русь” до його царського престолу. Ці погляди в українському суспільстві були досить поширеними. Саме переконання в єдності історичного коріння і спільності віри росіян та українців і були в цей час головним аргументом на користь політичного союзу двох держав. Надзвичайно цікавою видається теза М.Филімоновича про Київ як про “другий Ієрусалим”, духовний осередок слов'янства, яку культивували з часів Й.Борецького київські архієреї. Як зауважував історик церкви К.Харлампович, М.Филімонович своєю промовою благословляв царя Олексія Михайловича на “збирання” земель, тобто ставив завдання, яке царський уряд та його правонаступники, намагалися виконати протягом наступних трьох століть бурхливої російської історії...¹⁰

Але москвофільство української старшини з оточення гетьмана Богдана Хмельницького, до якого, безумовно,

належали ніжинський полковник Іван Золотаренко та його духівник Максим Филімонович, лише на перший погляд було беззастережним прагненням цілком і повністю піддатися під "царську руку". Молода українська еліта починала поступово усвідомлювати як інтереси своєї держави, так і свої особисті. Про це, зокрема, свідчить діяльність, яку розгорнули на визволених білоруських землях наказний гетьман та його права рука протопоп Максим і яка спричинила до дипломатичного конфлікту між гетьманським урядом та Москвою.

Виконуючи інструкції гетьмана Б.Хмельницького, Іван Золотаренко почав запроваджувати на білоруських землях українську адміністрацію та козацьку організацію війська, формував полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Він навіть перебрав на себе титул "гетьмана сіверського". Активну допомогу в цьому йому надавав протопоп Максим Филімонович, котрий від імені Київського митрополита Сільвестра Косова та гетьманської адміністрації розсилав листи до мешканців білоруських міст і білоруської православної шляхти із закликами не чинити опір козацьким військам.

Слушною виглядає думка М.Грушевського про те, що під час білоруської військової кампанії протопоп Максим був не тільки впливовим радником полковника І.Золотаренка та його штабу, але й керував тактикою і навіть був автором деяких його писань. Зокрема, листи Івана Золотаренка, які він надсилав у цей час різним адресатам, відзначаються неабиякими літературними якостями.¹¹

Надзвичайно цікавим, на наш погляд, є лист, надісланий протопопом Максимом 2 вересня 1654 року до мешканців міста Могильова. Звертаючись до міщан і "всякого чину людей", отець Максим переконував їх підкоритися наказному гетьману Івану Золотаренку, закликав, щоб вони до Війська Запорізького хилились і під оборону гетьманів запорізьких і цілого війська піддалися, аби, борони Боже, "Москва не хотела по своем праве и право поставитъ совершенно в вашем городе, но чтобы

також теми статтями и правами радовалися, какие его царское величество изволил и дал Украйне нашей с паном гетманом”.¹²

Отже, з цього листа ніжинський протопоп Максим, як провідник політики наказного гетьмана, а значить – і адміністрації Богдана Хмельницького, постає як автономіст, котрий розуміє всю згубність беззастережного запровадження в українських і білоруських землях незвичного для них “московського права”. Можна гадати, що подібні листи ніжинського протопопа не були поодинокими і мали певний відгук серед білоруського населення. І справді, у червні 1654 року в таборі Івана Золотаренка з’явилась делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським. Делегація, до складу якої увійшло понад 400 могилівських міщан, заявила, що має бажання, подібно до Богдана Хмельницького, піддатися під протекцію московського царя. Але надзвичайно цікавим було те, що К.Поклонський заявив І.Золотаренку про своє бажання скласти присягу не московським боярам, а українському гетьману. І.Золотаренко відразу ж відрядив К.Поклонського до Чигирина, надавши йому для охорони загін козаків.

Дізнавшись про це московські бояри висловили своє незадоволення діями наказного гетьмана. Вони вимагали, щоб білоруська шляхта присягала безпосередньо цареві Олексію Михайловичу, оскільки вважали звільнені козаками білоруські землі завойованими московським государем. Але І.Золотаренко, обмежившись звичайною відпискою московським боярам, рішуче продовжував політику “покозачення” Білорусі.¹³

Але стосунки Івана Золотаренка і Максима Филімоновича з білоруською шляхтою склалися не просто. Невдовзі білоруська шляхта, котра спочатку охоче погодилася на союз з московським царем і навіть почала від нього отримувати багаті пожалування, втратила надію з допомогою московського війська звільнити свою батьківщину від польського панування, знову повернулась у

підданство Речі Посполитої.

Причина конфлікту, що стався взимку 1654-1655 рр., на думку М.Грушевського полягала в тому, що білоруська шляхта в особі К.Поклонського прагнула перебрати до своїх рук всю владу на визволених білоруських землях, завести свою "білоруську" козаччину. Гетьманська адміністрація, представником якої був І.Золотаренко, у свою чергу, не хотіла подібної самостійності К.Поклонського, прагнула бачити його лише своїм агентом в Білорусії, а завойовані козаками землі – новою провінцією Запорізького війська.

З іншого боку, вагомим чинником загального незадоволення білоруського населення політикою московського уряду стало розташування російських військ на зимові квартири та зловживання й утиски, що при цьому чинилися місцевим жителям. У відповідь на протести московські воєводи розгорнули репресії проти всіх, хто висловлював будь-яке незадоволення. У січні 1655 року цар видав наказ рішуче запобігати "шатості і зраді", яким фактично санкціонувалися арешти і відсилення до Москви всіх підозрілих, поголовне побиття та сажання до в'язниць, окрім жінок і дітей.¹⁴

24 березня 1655 року Костянтин Поклонський разом з литовським гетьманом Янушем Радзивіллою надіслав до ніжинського протопопа Максима Филімоновича надзвичайно емоційного листа, в якому пояснював, чому він "удался до першого пана", тобто повернувся в підданство до польського короля. Звинувативши московського царя та його бояр у підступності, К.Поклонський писав: "золотые слова на листах шляхте и местом подавано, а самой шляхте и мещаном железные волности на ногах (тобто кайдани – О.М.) надавали..., однолично вместо лучшего в пуццю горейшую неволю впали есмя было". Описуючи жорстокі репресії, котрі чинили московські воєводи проти православних міщан і духовенства після взяття Смоленська та інших білоруських міст, К.Поклонський гірко картав себе за помилку і

переконавав протопопа Максима і полковника Івана Золотаренка не зраджувати своїй вітчизни службою московському царю і просив зважати на тих православних, життя яких козацькі війська піддають небезпеці під час штурму білоруських міст.¹⁵

Але полум'яні заклики білоруського шляхтича не мали вагомого впливу на Івана Золотаренка та Максима Филімоновича. Це можна пояснити тим, що з точки зору московського уряду юридичний статус Білорусі суттєво відрізнявся від становища України. Цар Олексій Михайлович вважав білоруські землі здобутими в результаті військових дій, отже і поведився з ними як завойовник. На відміну від Білорусі, Україна піддалася Москві добровільно, отже розглядалася як, хоча і не зовсім рівний, але все ж таки суб'єкт переговорів. Враховуючи ці обставини, нова українська політична еліта все ще сподівалася відстояти свої інтереси перед московським урядом. У свою чергу, царський уряд зробив спробу привернути українську старшину на свій бік за рахунок багатих пожалувань.

Козацька старшина, котра внаслідок війни з Польщею перетворилася на панівну верству суспільства, прагнула зміцнити своє економічне становище. Відразу ж після Переяславської ради окремі представники нової еліти (полкова старшина, духовенство, бургомістри і лавники міських магістратів) почали звертатися до царя з проханнями пожалувати їм маєтності. Московський уряд охоче йшов назустріч таким проханням, наділяючи старшину грамотами на володіння селами, містами та містечками. Як побачимо далі, не був винятком із загального правила й ніжинський протопоп Максим Филімонович, котрий не проминув можливості випросити у царя таке пожалування і для себе.

10 червня 1655 року, під час відвідань Іваном Золотаренком та Максимом Филімоновичем царської ставки під Шкловом, ніжинський полковник звернувся до царя Олексія Михайловича з проханням пожалувати свого

духівника, даючи останньому таку позитивну характеристику: "отец Максим Филимонович учитель и пастырь добрый есть, издавна Войску вашего царского величества желателен, и ныне в купе с нами неодступно вашему царскому величеству служит и душу свою за достоинство вашего царского величества вкупе с нами полагати не возбраняся". Цар охоче відгукнувся на це клопотання і щедро нагородив свого вірного "богомольця". Тоді ж було видано наказ, згідно з яким ніжинському протопопу Максиму Филимоновичу пожалувано грамоту на володіння селом Ушнею на Десні з "селами та млинами, до нього належачими".

Але цього пожалування ніжинському полковому священнику виявилось замало, і через деякий час він знову звертається до наказного гетьмана з проханням клопотатися перед царем про надання йому "приселков и деревень к той деревне издавна належачих, Воловицы и Степановки". З цим проханням Максим Филимонович знову з'являється перед "царськими пресвітлими очима", на цей раз уже у Вільні. 2 серпня 1655 року цар милостиво задовольнив прохання ніжинського протопопа, пожалувавши йому додатково "сорок соболей в 70 рублев" за принесену звістку про успішне взяття Вільни військами І.Золотаренка.¹⁶

Але успішне просування козацьких військ тривало недовго і було перерване загибеллю наказного гетьмана та ніжинського полковника Івана Золотаренка. Свідком цієї трагічної події був протопоп Максим Филимонович.

Незважаючи на загальний успіх військової кампанії 1654-1655 років, козацькому війську не вдалося ліквідувати деякі центри опору польської шляхти. Одним з таких осередків стала фортеця Старий Бихів, що була розташована на правому березі Дніпра. Оборонні споруди фортеці та природні умови довкола неї не дали змоги козакам відразу її захопити. Керівництво облогою взяв на себе сам Іван Золотаренко. Але ця військова операція стала останньою в житті талановитого полководця. 7

жовтня 1655 року під час кровопролитної битви під стінами Старого Бихова Івана Золотаренка було тяжко поранено в ногу пострілом з карабіна. Поранення виявилось смертельним, і він невдовзі помер.¹⁷

Труну з тілом померлого наказного гетьмана протопоп Максим Филімонович та брат покійного Василь Золотаренко з великими почестями перевезли до Ніжина, де козаки та міщани віддали хороброму полковникові останню шану. Тут, в Ніжині, тіло пробуло в одному з міських храмів увесь Пилипів піст. Напередодні Різдвяних свят труну перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Богородиці. Похорон мав відбутися відразу після свят, а до того часу труну поставили на катафалку у дерев'яній Миколаївській церкві за містом. Саме тут, в Корсуні, Максим Филімонович став свідком ще однієї драматичної події, котра не тільки на все подальше життя закарбувалася в його пам'яті, але й вразила уяву багатьох сучасників, породивши велику кількість фантастичних чуток і легенд.

Напередодні Різдвяних свят протопоп Максим разом з ігуменом Ніжинського Ветхоріздвяного монастиря Діонісієм та іншим духовенством прибув до Корсуня, щоб взяти участь у похороні полковника І.Золотаренка. 28 грудня 1655 року під час святкової Різдвяної відправі у храмі, де стояла труна з тілом покійного, від раптово перекинутої свічки спалахнула пожежа. В храмі, де було багато людей, почалася паніка. Наслідки трагедії були жахливими: в полум'ї загинуло понад 430 чоловік з тих, що були присутніми на богослужінні, у тому числі кілька священослужителів.¹⁸

Переживши цю жахливу трагедію і дивом врятувавши життя, протопоп Максим Филімонович невдовзі повернувся до Ніжина. Після того майже на два роки його ім'я зникає зі сторінок історичних джерел та хронік. Так зі смертю ніжинського полковника І.Золотаренка закінчився перший етап політичної кар'єри отця Максима.

Розділ II. НА ЧОЛІ АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО РУХУ

Смерть гетьмана Богдана Хмельницького, що трапилася 27 липня 1657 року, призвела до суттєвих змін у політичному житті України. 23 серпня молодий гетьманич Юрій Хмельницький, котрого ще за життя батька оголосили нащадком гетьманської булави, склав свої повноваження. До влади прийшов досвідчений політик, колишній генеральний писар Іван Виговський, котрого невдовзі, у жовтні 1657 року, на Корсунській раді обрали гетьманом.

Перед новообраним гетьманом постало чимало нерозв'язаних проблем, які залишив після себе Богдан Хмельницький. У першу чергу, виникла потреба вирішити ті суперечності, які виникли у взаєминах України з Московською державою в останні два роки життя старого гетьмана. Ухвалюючи рішення Переяславської ради 1654 року, козацька старшина не сподівалася, що московський уряд спрямує свою діяльність на послідовну ліквідацію традиційного устрою Гетьманщини, почне активно втручатися у внутрішні справи України. При цьому царські радники дуже вміло використовували соціальні суперечності, що виникали в цей час в українському суспільстві між козацькою верхівкою та нижчими верствами населення. Цілком відповідала цьому напрямку політики Москви постійно проголошуване нею прагнення підпорядкувати Московському патріарху Київську митрополію, яка традиційно перебувала в юрисдикції Вселенського Константинопольського патріарха.

23 квітня 1657 року помер талановитий духовний письменник, вчений-богослов, сподвижник П.Могилі Київський митрополит Сильвестр Косов, котрий ніколи не приховував негативного ставлення до намірів Б.Хмельницького підпорядкувати Українську Православну Церкву Москві. Skorиставшись тим, що невдовзі після смерті митрополита відійшов у вічність і сам Б.Хмельницький, котрий останнім часом все більше виявляв вагання у стосунках з Московією, царський уряд

почав жорстко тиснути на київських архієреїв. Воєвода Андрій Бутурлін прямо поставив перед ними вимогу "поискати милости великого государя" і погодитись "быть под послушанием и благословением патриарха Никона, чтоб не выбирали митрополита без его благословения".

Відверте втручання московських політиків у церковні справи України викликало у київських архієреїв розгубленість. Після трьох днів роздумів місцеблюститель Київської митрополії Чернігівський єпископ Лазар Баранович дав обережну відповідь, що принципово духовенство не заперечує проти того, щоб бути під "послушанием и паствою" Московського патріарха, але для вирішення цієї проблеми ще не приспів час. Від імені архіпастирів він обіцяв після похорону Б.Хмельницького обов'язково надіслати у Москву для переговорів своїх посланців.¹

Але київські владики не поспішали виконувати свою обіцянку. Перебування в суто номінальній залежності від Константинополя надавало їм більшої свободи дій та гарантувало збереження традиційного внутрішнього устрою Церкви. Більшість українських архієреїв прихильно поставились до обрання гетьманом такого самостійного політика, яким був Іван Виговський. 17 жовтня 1657 року місцеблюститель митрополічної катедри Лазар Баранович у київському Софіївському соборі благословив новообраного гетьмана та урочисто вручив йому гетьманські клейноди. Невдовзі, 6 грудня, на Помісному Соборі в Києві більшістю голосів Київським митрополитом був обраний Луцький єпископ Діонісій Балабан, котрого відкрито підтримали гетьман і козацька старшина. Учасники Собору не тільки не звернулись за благословенням до Московського патріарха, але навіть не повідомили Москву про вибори митрополита.

Безпосереднім учасником і свідком цих виборів, серед іншого духовенства, був і ніжинський протопоп Максим Филімонович.²

Після загибелі його покровителя ніжинського

полковника І.Золотаренка, Максим Филимонович деякий час утримувався від активної політичної діяльності. Перебуваючи весь цей час у Ніжині, він займався справами своєї протопопії і клопотався про будівництво та оздоблення мурованого Миколаївського собору, який в цей час зводив у Ніжині брат покійного ніжинського полковника Василь Золотаренко. Невдовзі Максим Филимонович став першим настоятелем новозбудованого храму.³

До нас дійшов лише один документ, який свідчить про господарчу діяльність ніжинського протопопа у цей час. Це купча грамота, датована 19 вересня 1656 року, згідно з якою Максим Филимонович придбав у колишнього священика села Воловиці Андрія Самарського хутор “со всім будинком и оселієм, як сам в собі єст, на слободци Воловицкой, у Степановці ... за золотих шестдесят личби литовской”.³

Але бурхливі політичні події невдовзі знову покликали ніжинського протопопа до активних дій. В лютому 1658 року на вимогу московського уряду в Переяславі скликали генеральну раду, під час якої гетьман І.Виговський мусив скласти присягу на вірність московському цареві. Для затвердження виборів та переговорів з гетьманом прибув царський посланець боярин Б.Хитрово. Окрім військової старшини з'їхалися на раду і представники духовенства на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном. Від “білого” духовенства на раду прибули протопопи ніжинський Максим Филимонович та переяславський Григорій Бутович.

Незважаючи на те, що під час ради полтавський полковник М.Пушкар продемонстрував своє негативне ставлення до особи новообраного гетьмана, результати виборів були затвержені. Боярину Б.Хитрово пощастило під час переговорів виторгувати попередню згоду гетьмана на введення воєвод у найбільші міста України.

Досить жорстку позицію під час переговорів зайняв Київський митрополит Діонісій. На прямий запит боярина, чому духовенство не звернулося за благословенням новообраного митрополита до Московського патріарха,

митрополит суворо відповів: "От начала святого крещения Киевские митрополиты един по единому благословение принимали от святейших Константинопольских патриархов, а без повеления святейшего Константинопольского патриарха он благословения принять и посвятитись на Киевскую митрополию от святейшего Никона патриарха не смеет".⁴

Здавалося, позиції гетьмана Івана Виговського та його прихильників все більше зміцнювались. Але невдовзі з'ясувалось, що в Україні існує досить потужна військова опозиція, лідерами якої виступили запорізький кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Запоріжжя та південні полки, що безпосередньо межували з січовими землями, традиційно давали притулок соціально активним елементам, найбільш невдоволеним політикою козацької старшини. Козацька "голота", яка відчула свою силу під час "Хмельниччини", вимагала від "значних" визнати своє право на участь у політичному житті. До того ж переважна більшість українського суспільства продовжувала жити антипольськими настроями, що склалися під час Визвольної війни. За таких умов пропольська орієнтація та шляхетське походження гетьмана І.Виговського та його найближчих соратників створювали міцний ґрунт для успішної діяльності опозиційних угруповань. Їхні лідери Я.Барабаш та М.Пушкар не обмежилися доносами на гетьмана в Москву і невдовзі почали здійснювати напади на сусідні полки та грабувати заможних козаків. Почалися збройні сутички, які переросли в криваву міжусобицю.

В цей час Москва дуже пильно стежила за перебігом подій в Україні, використовуючи протистояння поміж "значними" та бідним козацтвом для тиску на І.Виговського. Політика московського уряду полягала в розпалюванні соціального антагонізму, щоб в одній з двох ворогуючих партій знайти підтримку своїм колоніальним планам щодо України. Приймаючи одночасно посланців і від Виговського, і від Пушкаря, цар Олексій Михайлович закликав їх

примиритися, переконуючи обидві сторони у своїй прихильності. Фактично, ця подвійна політична гра і спровокувала збройний виступ М.Пушкаря та подальші криваві події.⁵

В цей час Ніжинський протопоп Максим Филімонович не лишався в стороні від бурхливих подій. У другій половині 1657 року він зав'язує жваве листування з впливовим московським політиком окольничим князем Федором Ртищевим, з яким близько зійшовся ще у 1655 році. Саме з цього часу і розпочинається самостійна політична діяльність отця Максима.

Аналізуючи політичні погляди, які відстоював у цей час протопоп Максим Филімонович у взаєминах з московським урядом, відзначимо, що він, безумовно, тримався москвофільської орієнтації, але не виступав за введення прямого правління Москви в Україні. Як справедливо зауважував К.Харлампович, М.Филімонович був прихильником збереження автономії України, її особистості у світських та церковних звичаях.⁶

І дійсно, в листах до московських воевод, що їх в цей час пише ніжинський протопоп, ми знаходимо підтвердження цій думці. Максим Филімонович недвозначно застерігає уряд від порушення ним місцевих звичаїв. Так, в листі від 2 жовтня 1657 року до Ф.Ртищева він писав: "Изволь, ваша милость, мой милостивый пан, советовать царю..., чтоб он обнял здешний край и города черкасские на себя и своих воевод поставил, понеже того подлинно все желают, и во всем чернь вседушно рады... Правда опасаются, отчасти, чтобы их отнюдь насильно к Москве не гнали, и чтобы воеводы не нарушили здешних обычаев, но мы их в том обнадеживаем, что царь его милость того не желает. И я, доброхот государев, желаю и прошу, чтобы мы единого в небе Господа и единого на земли царя знали. И все из духовных и светских того хотят, а ежели несколько старших противляются, то лишь потому, что залюбивши самовластье, не хотят его отступить... Пугают народ, что как скоро царь и Москва возьмут все в

свои руки, то нельзя будет крестьянам в сапогах и суконных кафтанах ходить, в Сибирь или Москву будут загнаны, для того царь и попов своих пошлет, а наших туда же погонят. Слышим, что должен прийти сюда князь Трубецкой. Пусть приходит, чтобы скорее конец был с панами нашими начальными".⁷

Майже одночасно в листі до путивльського воєводи Зюзіна Максим Филімонович розкриває соціальні мотиви своєї пропозиції про введення московських воєвод в Україні як запоруки від зловживань з боку старшини: "Сказывают: войсковая казна, а войско ея и не знает; только знает о ней, что один или два человека старшин, а войску из ней заплаты нет. Сего ради... изволь вступиться перед его царским величеством, чтобы непременно прислал государь воєводу и взял на себя города, в Украине никто не станет противиться, все будет добро, а мы будем всячески людей к тому приводить".⁸

Ці листи Максим Филімонович переслав до порубіжного російського міста Путивля через священника Василя Бабського, якому доручив обговорити проблему введення воєвод в українські міста з московським урядом, а водночас просив Ф.Ртищева клопотатися про призначення отця Василя протопопом церкви Різдва Богородиці, збудованої росіянами у Новокиївській фортеці, оскільки останній міг сприяти зближенню росіян з українцями і поступово "проводити" московські звичаї.⁹

Листи Максима Филімоновича зацікавили московських урядовців: путивльський воєвода негайно відправив їх до Москви. Але ніжинський протопоп не заспокоювався. Через два тижні він надсилає ще одного листа, в якому повторює своє прохання ввести в українські міста московських воєвод та запровадити "государеві кабаки", а також просить зберегти це листування в таємниці, бо козацька старшина, прихильна до І.Виговського, почала здогадуватися про його діяльність. Повідомляв він також і те, що старшина поширює чутки про бажання Москви призначити на Київську катедру свого

ставленика – московського митрополита.¹⁰

Таким чином, ніжинський протопоп Максим Филімонович в цей час приховував свої москвофільські настрої від прихильників І.Виговського і вважав, як і значна частина лівобережної старшини та міщанства, що введення московських воевод в українські міста зміцнить позиції антигетьманської опозиції, допоможе припинити внутрішні конфлікти поміж представниками нової аристократії та нижчими суспільними верствами. Але водночас він застерігав московський уряд від беззастережного скасування традиційного устрою українського життя і навіть вважав це вкрай небезпечним. Все це робить його погляди близькими до поглядів "автономістів", котрі продовжували в московсько-українських взаєминах політику, що відповідала Березневим статтям 1654 року. Але в цей період М.Филімонович ще не відчував свої позиції досить міцними і обмежувався лише збиранням і постачанням інформації для московського уряду, повідомляв про настрої в українському суспільстві.

Цікаво, що водночас ніжинський протопоп виконував доручення і гетьмана І.Виговського та його оточення. Так, у лютому 1658 року, за дорученням митрополита Діонісія Балабана, Максим Филімонович зустрівся з керівником антигетьманської опозиції полтавським полковником Мартином Пушкарем, переконував його примиритися з гетьманом і передав митрополитового листа. А невдовзі, 13 березня 1658 року гетьман І.Виговський відряджає Максима Филімоновича до Москви з дорученням обговорити проблеми залагодження конфлікту з М.Пушкарем та введення в Україну московських воевод, а також запевнити московський уряд, що гетьман не буде чинити цьому спротиву. 17 квітня 1658 року М.Филімонович був викликаний до Посольського приказу, де його докладно розпитували про обставини конфлікту поміж І.Виговським та М.Пушкарем, про настрої в Україні, про діяльність найближчого гетьманського радника Ю.Немирича та ін. Виконавши дипломатичне доручення гетьмана, Максим

Филимонович отримав багате царське пожалування: “сорок соболей в 30 рублей да 20 рублей московских серебряных”, а також царські листи до різних осіб в Україні.¹¹

Отже, відомі нам факти свідчать, що ніжинський протопоп Максим Филимонович не був, як це помилково вважав В.Липинський, ідеологом “Пушкарівського” повстання. Дипломатична місія, яку від імені гетьмана та митрополита виконував в цей час отець Максим, фактично була спрямована проти М.Пушкаря і, звичайно, не викликала захоплення у повстанців. Поміж ними і ніжинським протопопом навіть відбувся якийсь інцидент, про перебіг якого, на жаль, нічого ближче не знаємо. Після повернення ніжинського протопопа з Москви на Лівобережжі поширилися чутки про те, що повстанці зазіхали на життя отця Максима. Так, 15 травня миргородський полковник Г.Лесницький розповідав у Путивлі, що “отца Максима протопопа нежинского, который возвращался от его царского величества, велел Пушкарь поимать, где при разорении его при нем имения, там же и самого убили, не рассуждаючи безбожне на священство его, а ни на листы его царского величества”.¹²

Але, як би там не було, насправді Максим Филимонович лишився живий.

А тим часом події в Україні набували все більш драматичного характеру. У травні – на початку червня відбулися вирішальні сутички поміж військом гетьмана І.Виговського та загонами повстанців під Полтавою. Повстанці були розбиті, а полковник М.Пушкар загинув. Сам гетьман та переважна більшість його оточення вважали винуватцями цієї міжусобиці московський уряд та воєвод, котрі своїми діями постійно розпалювали конфлікт. Невдовзі гетьман зрозумів, що союз із послабленою на той час Польщею для України буде вигідніший, ніж пошук компромісу з Москвою, і розпочав таємні переговори з польськими послами. Але відновлення союзу з польським королем було суттєвим тактичним прорахунком гетьмана

І.Виговського. Укладена у вересні 1658 року Гадяцька угода, за умовами якої передбачалась унія України з Польщею і Литвою на правах федерації, не знайшла підтримки більшості українського суспільства. За висловом історика Д.Дорошенка, утворилися ніби дві партії: старшинсько-аристократична, яка орієнтувалася на союз з Польщею, і партія "черні", "демократична", яка постійно апелювала до Москви. Поступово духовними проповідниками цієї промосковської партії стали протопопи ніжинський Максим Филімонович та ічнянський Симеон Адамович.¹³

Звичайно, Москва сприйняла Гадяцьку угоду як зраду, і вже у вересні 1658 року розпочалися військові дії. В Україну за наказом царя виступило військо князя Г. Ромодановського. Перші сутички поміж московською армією та козацьким військом під командуванням наказного гетьмана і ніжинського полковника Григорія Гуляницького відбулося під Пирятином і Варвою. Але з початком зими військову кампанію було припинено.

У листопаді 1658 року, у самому розпалі військових дій, протопоп Максим Филімонович відправив з Ніжина в Київ свого небожа Мартина для встановлення зв'язків з воєводою В.Шереметєвим, котрий в цей час був змушений відбиватися від козацьких загонів. Воєвода зустрівся з посланцем ніжинського протопопа та передав йому листи з повідомленням про складну ситуацію і проханням про допомогу. В. Шереметєв просив негайно відвезти цього листа Ф.Ртищеву до Москви.

Ознайомившись з текстом листів у Ніжині, отець Максим негайно відрядив свого небожа в Москву прямо до царя Олексія Михайловича, доручивши запевнити московського государя в тому, що "затаянная Ивашкою Выговским измена не есть дело народа малороссийского, а лишь Выговского и его единомышленников, что если немногие казаки повинуются Выговскому, то они поступают вследствие принуждения". На думку протопопа Максима, якщо государ надішле велике військо, то всі вони негайно

відвернуться від І.Виговського.

У Москві цієї інформації дуже чекали, оскільки зв'язку з київським воєводою вже давно не було. Максимового небожа пожалували щедрими подарунками, дали йому "пару соболей да десять рублев, да сукно лундыш".¹⁴

14 листопада 1658 року Максим Филимонович надіслав путивльському воєводі Г.Долгорукову копію перехопленого листа ніжинського полковника і наказного гетьмана Григорія Гуляницького, в якому той віддавав наказ Григорію Кобилецькому, наказному полковнику ніжинському, лаштувати Ніжинський замок до військових дій проти московського війська. Коментуючи цей лист, отець Максим намагався виправдати перед Москвою свого спільника та давнього приятеля Василя Золотаренка, котрий в цей час воював на стороні Івана Виговського. Захищаючи В.Золотаренка та виправдовуючи його дії, протопоп Максим писав, що останнього нібито "насильством в войско погнали", що він "плачучи шол на ту войну".¹⁵

5 січня 1659 року в Ніжин з Москви прибули царські посланці Г.Булгаков та Ф.Байбаков, яким доручалось дістатися до Києва і переговорити з воєводою В.Шереметєвим, а після того передати гетьману І.Виговському царські листи. Перед прибуттям до Ніжина, царські дипломати мали в Конотопі бурхливу розмову з ніжинським полковником Г.Гуляницьким, котрий відверто звинуватив Москву в лицемірстві і заявив, що "лутчи де быть у турка, а нежели у москалей".

Прибувши до Ніжина, Г.Булгаков та Ф.Байбаков зустрілися з протопопом Максимом, котрий вночі таємно прийшов до їхнього двору і повідомив, що "гетман конечно великому государю изменил и обращения от него не будет, и соединился с ляхи и татары, и как де великого государя его царского величества поступят войска многие, то все казаки обратятся к великому государю, а ныне отстать от Выговского не смеют потому, что овладел гетман ляхами и татары, и многих казаков расстреливает и казнит. А что к

великому государю пишет гетман, и тому ничему не верили б, потому что хочет он великого государя города воевать".¹⁶

Коли 28 січня царські посланці після безрезультатних переговорів з І.Виговським поверталися назад, в Ніжині вони знову бачилися з протопопом Максимом, котрий повідомив, що "послал де он сына своего к великому государю" і просив, щоб "великий государь пожаловал, сына его с Москвы отпускать не велел, а он де, протопоп, про него в Нежине сказывает, что он пропал безвестно".¹⁷

Як відомо, московський уряд охоче задовольнив прохання М.Филимоновича, розраховуючи, у свою чергу, використати його сина як заручника для подальшого маніпулювання і тиску на ніжинського протопопа.

Навесні 1659 року військові дії розгорілися з новою силою. Стотисячне військо воєводи О.Трубецького перейшло путивльський рубіж і вступило в Чернігово-Сіверщину. Йому назустріч рушили загоони Ніжинського, Прилуцького та Чернігівського полків, всього близько 5 тисяч чоловік, очолювані наказним гетьманом Г.Гуляницьким. Перші сутички засвідчили нерівність сил, і козаки були змушені зачинитися за брамами Конотопської фортеці. Враховуючи невелику кількість козацького війська, росіянам вдалося оточити місто та укріпитися на підступах до нього. 28 квітня 1659 року розпочався штурм Конотопу. Але козаки билися відчайдушно і змусили противника відступити. Так більше і не наважившись штурмувати фортецю, московські воєводи перейшли до тривалої облоги, що затягнулася більше, ніж на два з половиною місяці.¹⁸

У той час московські війська нападали й на інші міста й містечка Чернігівщини. На початку травня відбувся бій поміж загоном Г.Ромодановського і П.Скуратова та козаками Ніжинського полку під Борзною. Козацькі сотні були розбиті та змушені відступити до Ніжина. Московське військо тоді вдерлося до Борзни, влаштувавши там справжній погром. Як свідчить автор "Літопису Самовидця",

московські вояки "одних порубали, а других в полон вибрали і місто спалили".¹⁹

В розпалі цих драматичних подій, незважаючи на небезпеку, ніжинський протопоп Максим Филімонович продовжував підтримувати зв'язки з московськими урядовцями. 18 травня він надсилає князю О. Трубецькому під Конотоп листи від київського полковника В.Дворецького та копію тексту Гадяцької угоди, укладеної І.Виговським з польським урядом. У супроводжувальному листі отець Максим писав: "Ныне аз молю ваше благородие, дабы есте поспешили под Нежин, понеже все устрашились, чернь зло ропчет и желает, чтоб здатися, и просят о милосердии его царское величество, толко старшина, казаки, полковники, сотники не хотят, надеютца помочи от того изменника Выговского и с татары, что вскоре приидет". Далі ніжинський протопоп повідомляв, що на стороні гетьмана Виговського воює 5-тисячний татарський загін, що під Ніжином стоять 6 тисяч найманців і татар, і що від поляків гетьман не сподівається великої допомоги, оскільки "жолнере смущаются и упоминаютца заплаты, и з шведы спокую нет". Завершуючи лист черговим закликом до московських воевод негайно вирушити під Ніжин, протопоп повідомляв, натякаючи на Василя Золотаренка, що "есть таков полковник в Нежине, который, как услышит от вас посланную рать, тотчас имеет чернь в раду призвати и поклонитися его царскому величеству и вашим милостям, а имеет на то наговорщика доброго".²⁰

Скориставшись порадою ніжинського протопопу, воевода О.Трубецькой відрядив до Ніжина загін князя Г.Ромодановського, але козаки встигли організувати оборону. 27 травня 1659 року біля Ніжина відбулася кровопролитна збройна сутичка. Козаки, що перебували у Ніжинському замку, здійснили відчайдушну вилазку проти російського війська. Ця атака, проте, не мала успіху, і ніжинці були змушені повернутися під захист фортечних стін. Тоді ж біля Ніжина відбувся бій московських драгунів з найманими загонами І.Виговського, що стояли за річкою

Остер. Поспішаючи на допомогу обложеному в Конотопі Г. Гуляницькому, гетьман не наважився на генеральну битву під Ніжином, і змушений був відступити після короткочасної сутички.²¹

Але вже 28 червня військо І. Виговського підійшло до Конотопу та в бою під Сосновкою завдало нищівної поразки російській армії. Відбірна дворянська кіннота, яка прославилася у 1655 році під час здобуття Смоленська, просто розбіглася. Понад 30 тисяч загиблих російських вояків залишилися лежати на конотопських полях. Розгром був настільки несподіваним, що воєвода О. Трубецької негайно зняв облогу та відступив із залишками деморалізованої армії за путивльський рубіж. Скориставшись перемогою, Іван Виговський негайно ввів на територію Ніжинського та Чернігівського полків польські залоги, якими командував Ю. Немирич.²²

Але позиції гетьмана І. Виговського тільки на перший погляд видавалися такими міцними. Невдоволення політикою козацької старшини на Лівобережній Україні в умовах повернення польської шляхти дедалі зростало. За спиною гетьмана та його оточення визрів заколот, ідейними натхненниками якого стали переяславський полковник Тимофій Цецура та ніжинський протопоп Максим Филімонович. Скориставшись тактичним прорахунком І. Виговського, котрий погодився на переговори з Москвою, а сам зосередив увагу на ратифікації Гадяцької угоди у польському Сеймі, опозиція почала готувати повстання.

Бурхливу агітаційну діяльність на території Ніжинського та Прилуцького полків розгорнули протопопи ніжинський Максим Филімонович та ічнянський Симеон Адамович. Обидва священники в цей час, за висловом прилуцького полковника Ф. Терещенка, "ничего не утрашась, привести тщались под высокую государеву руку его и прочих полков; и всю Малую Росию, что им, как истинным рачителям соединения и православия, удалось".²³

Невдовзі до заколотників почали приставати і

колишні союзники І.Виговського. Так трапилося і з Василем Золотаренком, котрий ще у травні брав участь в обороні Борзни та Ніжина від московських військ. Прагнучи посісти замість Г.Гуляницького уряд ніжинського полковника та заручившись підтримкою протопопа Максима, Золотаренко вступив у таємні зносини з переяславським полковником Т.Цецурою. За свідченням автора "Літопису Самовидця", змовники мали зустріч "в полі", під час якої досягли угоди та запряглися один перед одним, започаткувавши таємну коаліцію проти гетьмана та його оточення.²⁴

Цікаві відомості про участь Максима Филімоновича в антигетьманському заголоті наводить відомий хорватський місіонер та публіцист, католицький священник Юрій Крижанич, котрий відвідав Ніжин під час драматичних подій 1659 року. Захоплений утопічною ідеєю переконати московського царя Олексія Михайловича очолити антитурецьку коаліцію слов'янських держав, він з власної ініціативи вирушив до Москви, щоб запропонувати московському уряду свої послуги вченого-радника. 5 квітня 1659 року Юрій Крижанич прибув до Ніжина, сподіваючись незабаром продовжити свою подорож. Але драматичні події, що в цей час відбувалися під Конотопом і Ніжином, змусили його затриматися в місті на довгі 5 місяців.

Під час перебування в Ніжині Ю.Крижанич близько зійшовся з ніжинським протопопом Максимом Филімоновичем і навіть оселився у нього в будинку. Отцю Максиму прийшлися до вподоби московфільські настрої хорватського місіонера, і він увів Крижанича до кола своїх однодумців, серед яких були Василь Золотаренко, Роман Ракушка-Романовський, сотники Ніжинського полку П.Забіла та Г.Кобилецький, райця ніжинського магістрату А.Каченовський та інші.

Перебуваючи в Ніжині, Ю.Крижанич займався літературно-публіцистичною діяльністю. Він написав два полемічних твори: "Бесіда до черкасів" та "Усмотреніє про царську величність", в яких обґрунтовував свої погляди на взаємини України з Московською державою, викладав свій

власний план державного устрою Гетьманщини та вибору її політичного майбутнього.²⁵

Переконаючи козаків повернутися під зверхність московського царя, Ю.Крижанич наводив приклади тих утисків, які ще донедавна чинили поляки місцевому українському населенню. У той же час, на його думку, “за царською величністю козакам немає чого боятися, оскільки московський цар – государ вельми богобоязнений і богочестивий і з ним можна домовитись, щоб він не прислав в Україну своїх воевод та приказних людей.”²⁶

Надзвичайно цікавим, на нашу думку, є схожість міркувань хорватського публіциста з поглядами промосковськи орієнтованої козацької старшини та Максима Филімоновича, які останній неодноразово висловлював у своїх листах 1655-1657 років, і на розгляді яких ми вже зупинялися. За москвофільськими настроями української політичної еліти чітко простежуються ідеї автономізму, прагнення домовитися з московським урядом не порушувати суспільного устрою і давніх прав населення Гетьманщини. За свідченням самого Ю.Крижанича, ця його аргументація була схвально сприйнята представниками ніжинської полкової старшини. У 1676 році в чолобитній на ім'я царя він так згадував цей епізод: “Перебуваючи в Україні в Ніжині, під час Конотопської облоги, написав я велике письмо політичними притчами в роз'яснення тамтешнім людям, що краще їм було служити вам, великому государю, ніж польському королю. І в оний страшний час подав я те письмо тамтешнім старшинам Пилипу і Романовському писарям та Максиму протопопу. Та як минула облога, вони те письмо на своїх з'їздах читали та хвалили, і до твого пресвітлого царства кріпилися у вірі”.²⁷

Наприкінці серпня 1659 року на Лівобережній Україні розгорнулися події, котрі звели нанівець усі попередні досягнення І.Виговського та його оточення. За спиною у гетьмана переяславський полковник Т.Цецура підняв повстання у Переяславі. Водночас, скориставшись

відсутністю полковника Г.Гуляницького, в Ніжині повстання проти польської залоги Ю.Немирича підняв Василь Золотаренко. За свідченням автора "Літопису Самовидця", ніжинські козаки та міщани разом з переяславськими козаками сотника Н.Царенка, котрих прислав на допомогу Т.Цецура, майже за одну годину вирізали в Ніжині усіх польських жовнірів. В один голос з автором "Літопису Самовидця", свідок цих подій Ю.Крижанич пише, що вояки Ю.Немирича поводили себе дуже необережно: "лежали безпечно і сторожи біля брам не держали". Услід за Ніжином подібні повстання спалахнули і в інших містах краю: Чернігові, Березні, Мені та ін.²⁸

А тим часом один з ідеологів антигетьманського заколоту ніжинський протопоп Максим Филімонович відновлює енергійне листування з московськими воєводами. Одне за одним шле він повідомлення про події в Ніжині. Так, 19 серпня до Путивля, де в цей час перебував князь О.Трубецькой, готуючи залишки свого війська до відступу, прибув козак Іван Ячник, котрий привіз листи від ніжинського протопопа Максима та полковника Василя Золотаренка. Максим Филімонович в надзвичайно енергійних виразах просив воєводу не відходити від кордонів України, а навпаки вирушати в козацькі міста, і в першу чергу до Ніжина, де місцеве населення з радістю їх зустрине. 24 серпня від отця Максима та В.Золотаренка прибуває нова делегація з аналогічними закликами, а 27 та 28 серпня в Путивлі знову отримують звістки про події в Ніжині. Московські воєводи, котрі добре пам'ятали жахливу поразку під Конотопом, з недовірою поставилися до повідомлень про антигетьманське повстання. Відповідаючи на листи ніжинського протопопа, князь О.Трубецькой вимагав прислати з Ніжина "людей добрых и знатных изо всех чинов, сколько доведется", щоб вони особисто підтвердили достовірність інформації, і просив, щоб сам протопоп прибув до Путивля "для подлинного уверения".

Лише 31 серпня, подолавши сумніви, князь нарешті зважився відправити з Путивля військо воєводи Андрія

Бутурліна "з конними и пешими людьми", виславши наперед до Ніжина І.Жидовінова, котрий усіх ніжинців "по святой и непорочной Евангельской заповіді привел к вере". Зрештою, 1 вересня 1659 року до Путивля прибула делегація від Ніжина, у складі якої були протопоп Максим Филімонович, сотники П.Забіла, Г.Кобилецький, М.Сидоров, обозний І.Рябуха, бурмістр Д.Курчин, райці магістрату А.Каченовський та К.Яковлів з козаками й міщанами. Був серед прибулих і Ю.Крижаніч. Депутація подала князю О.Трубецькому листи від Ніжинського полковника Василя Золотаренка та жителів міста з проханням, "чтоб великий государь пожаловал нежинскому полковнику ... и всего полку всяким жителям вины их отдать и быти им под своєю великого государя рукою в вечном подданстве попрежнему".²⁹

Але учасники антигетьманського заколоту в Ніжині, як ми це вже відзначили, не були прихильниками беззастережного приєднання України до Московської держави. Виступаючи проти протипольської орієнтації І.Виговського, керівники повстання знову висловили побажання зберегти за ними традиційні права та привілеї.

Маємо надзвичайно цікаве спостереження відомого українського радянського історика М.Петровського про дуже показовий епізод, що відбувся під час складання присяги козаками та міщанами Ніжина у вересні 1659 року. Цей епізод один до одного повторив відому подію під час Переяславської ради 1654 року, коли військова старшина, складаючи присягу, вимагала у відповідь присяги і від московських урядовців. Як свідчить оповідь московського посланця І.Жидовінова, коли він "в Нежине приводил полковника Василья Золотаренка и черкас, и мещан, и он де Василей ему говорил, чтоб ему, Ивану, присягать им; и он де Иван ему Золотаренку сказал, что в Московском государстве того не повелось, чтоб против присяги присягу чинить, и ему де и такова образца учинить не мочно".³⁰

Але невдовзі інцидент було вичерпано. Складна ситуація фактично не залишала ніжинській старшині іншого

вибору, як тільки підкоритися вимогам Москви. А найбільш активних діячів антигетьманського заколоту чекала щедра нагорода. 14 грудня 1659 року цар Олексій Михайлович наказав надіслати зі скарбниці Великого Двору "государеве жалування" ніжинському протопопу Максиму Филимоновичу та переяславському полковнику Тимофію Цецурі "соболей по пяти сот рублев, да по пяти сот золотых человеку".³¹

Таким чином, політична діяльність на користь Москви для ніжинського протопопа Максима Филимоновича стала перетворюватись на джерело матеріальних прибутків...

Розділ III. В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ

Антигетьманське повстання 1659 року стало несподіваним подарунком для московського уряду. Знову повернувшись в Україну і зайнявши військами усі найбільші міста, князь О.Трубецькой, скориставшись ситуацією, став диктувати козацькій старшині свої умови.

9 жовтня 1659 року в місті Переяславі відбулася рада, на якій замість І.Виговського, котрий був змушений скласти булаву, гетьманом обрано Юрія Хмельницького. Новообраний гетьман був висунутий козацькою старшиною антипольського спрямування, котра сподівалася врегулювати свої стосунки з Москвою на засадах компромісу. На переговорах козацька депутація, яку очолював полковник П.Дорошенко, подала князю О.Трубецькому текст угоди, що складалася з 14 статей, згідно з якими Запорізьке Військо висловило бажання “учинить веру” московському цареві. Таким чином, на думку М.Грушевського, українські автономісти прагнули забезпечити на майбутнє незалежність України та примусити московський уряд піти на деякі суттєві поступки.¹ Вони вимагали виведення з українських міст московських воєвод, припинення втручання московських чиновників у вибори гетьмана та внутрішні військові справи, збереження юридичного статусу Київської митрополії тощо. Але у відповідь князь О.Трубецькой заявив, що в цих статтях “многое написано сверх статей, которые даны Б.Хмельницкому” і запросив Ю.Хмельницького зі старшиною прибути на раду до Переяслава. Після недовгих вагань старшина прибула на раду і потрапила у заздалегідь сплановану пастку. Князь Трубецькой категорично відмовився від переговорів на запропонованих старшиною умовах і, оточивши місто військами, примусив Ю.Хмельницького прийняти фальсифіковані в Москві так звані “статті Б.Хмельницького”. Насправді, порівняно з Березневими статтями 1654 р., ці статті суттєво обмежували права гетьманської адміністрації, вводили

російські військові залоги у найбільші українські міста, порушували статус Української Православної Церкви. Серед затверджених на Переяславській раді 1665 року статей одна дуже відчутно зачіпала права українського духовенства. Ця стаття проголошувала: "А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малые России, быть под благословением святейшего патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России, а в права духовные святейший патриарх не будет вступати".²

Прийняття цієї статті викликало прихований опір київських владик. Проявляючи обережність, вони не насмілювалися відкрито сперечатися з московським урядом, як це робив раніше митрополит Сильвестр Косов. Дуже показовим був той факт, що вище духовенство практично ухилилось від участі в Переяславській раді. Не з'явився на переговори з князем Трубецьким митрополит Діонисій Балабан, котрий співчував політиці І.Виговського і після його падіння був змушений покинути Київ. Не прибув на раду такий видатний діяч, як Чернігівський єпископ Лазар Баранович. Як завжди, проявляючи обережність, він послався на погане здоров'я. Явно вичікуючи подальшого розвитку подій, проігнорував раду і впливовий Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель. Від вищого духовенства на раді був присутній лише Кобринський архімандрит Йов Зайончковський, якого привезли для того, щоб було кому приймати присягу від новообраного гетьмана.

Але князь Трубецькой мав з Москви чіткі інструкції провести на раді саме московську "редакцію" статей, і тому йому був потрібен вагомий аргумент, який би дозволив підвести юридичне підґрунтя під положення про підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху. Саме з цією метою на раду викликали двох представників "білого" духовенства – протопопів ніжинського Максима Филімоновича та переяславського Григорія Бутовича, котрі давно вже засвідчили свою прихильність до Москви. Саме вони, на думку організаторів ради, і мусили зіграти роль уповноважених представників

від усього українського духовенства. Оскільки на самій раді ніхто з присутніх не осмілився заперечувати проти порушення прав гетьманської адміністрації та київських архієреїв, статті були затверджені. Серед підписів військової старшини та учасників ради бачимо підписи протопопів М.Филимоновича та Г.Бутовича, котрі "на той раде были и к статьям руку приложили".³

Трохи згодом, у червні 1660 року, гетьман Ю.Хмельницький та козацька старшина, зрозумівши, що царські бояри їх брутально ошукали, спробували було оскаржити текст угоди і клопоталися про відміну деяких найважливіших положень у тексті "статей". Порушували вони клопотання і про відміну статті про новий статус Київської митрополії. Але козацьке посольство отримало рішучу відмову. Йому було заявлено, що "статьи этой отменять незачем, так как, будучи на раде, духовенство приговорило де быть потому".⁴ Таким чином, підписи протопопів Максима Филимоновича і Григорія Бутовича під Переяславськими статтями були витлумачені Москвою як згода усього українського духовенства.

Здобувши дипломатичну перемогу над українськими автономістами, московський уряд почав рішуче закріплюватися в українських містах, роздаючи жалувальні грамоти і багаті подарунки козацькій старшині та представникам міської верхівки. У березні 1660 року до Москви прибула представницька депутація від Ніжина та Ніжинського полку, до складу якої увійшли полковник Василь Золотаренко "со товарищи" та ніжинський протопоп Максим Филимонович. Посланці передали царю Олексію Михайловичу клопотання полкової старшини, міщан та духовенства Ніжина про підтвердження їх майнових прав та пожалування новими маєтностями. Ігноруючи гетьмана, Москва щедро роздавала українські землі усім, хто засвідчував їй свою прихильність.

У 1660 році в Москві розгорівся конфлікт поміж царем Олексієм Михайловичем та патріархом Никоном. Київське духовенство не втрачало ще надії повернути собі колишні

права, і саме тому пильно стежило за розвитком подій. Довкола самої митрополичої катедри в Києві складалася досить двозначна ситуація. Існував канонічно обраний митрополит Діонісій Балабан, котрий, проте, через неприхильність до московського уряду, був змушений виїхати з Києва. До того ж князь О.Трубецькой, котрий діяв від імені московського уряду, припустився нечуваного втручання у внутрішні справи митрополії. Він своєю грамотою призначив місцєблюстителем митрополичої катедри Чернігівського єпископа Лазаря Барановича. І хоча це було неправомірне втручання світської влади у справи церкви, Лазар Баранович підкорився. Слушною видається думка В.Ейнгорна, котрий вважав, що Л.Баранович в глибині душі мріяв про те, щоб самому стати Київським митрополитом.

19 червня 1660 року Москву відвідав ігумен Терехтемирівського монастиря Іоасаф, котрий під час допиту у Посольському приказі повідомив, що "Черниговский де епископ Баранович и Печерский архимандрит Гизель и все духовенство прислали его бить челом великому государю, что их малороссийский народ ныне без пастыря, и велел бы государь пожаловал им духовным чином обратъ митрополита".

Це був, безумовно, тактичний хід українських архієреїв, котрі таким чином сподівалися не лише обрати митрополита, але й відновити колишній статус Київської митрополії. Українське духовенство запитувало царя Олексія Михайловича щодо особи новообраного митрополита: "от кого ему рукоположеному быть, от Московского ли патриархата или от Царгородского, о том как великий государь укажет".⁷

Враховуючи, що в цей час Церковний Собор постановив позбавити Никона патріаршого сану, Лазар Баранович та київські владика сподівалися, що цар дозволить їм взяти благословення від Вселенського Константинопольського патріарха. Можна гадати, що факт соборного засудження патріарха Никона, котрий мав давні

взаємні симпатії та зв'язки з київським духовенством, викликав певну настороженість у Києві. З усуненням Никона українське духовенство втрачало гарантію збереження канонічної незалежності своєї церкви. Але московський уряд вирішив за краще проігнорувати звернення Лазаря Барановича та київських архієреїв. Це прохання так і лишилось без відповіді. У своїй діяльності в Україні московський уряд, як і раніше, продовжував орієнтуватися на таких діячів, як ніжинський протопоп Максим Филімонович.

А тим часом отець Максим продовжував надавати активну допомогу Москві. У червні 1660 року київський воєвода В.Шереметєв доповідав цареві, що живе з ніжинським протопопом "в совете", і що останній слухняно постачає йому різноманітну інформацію. Так, Максим Филімонович повідомляв воєводі про своє листування з ніжинським полковником Василем Золотаренком та Романом Ракушкою-Романовським про військові справи, постачав відомості про митрополита Діонісія Балабана, тощо.⁸

Військова кампанія влітку і восени 1660 року, в результаті якої Москва сподівалася очистити від польських військ Правобережну Україну, закінчилася дуже нещасливо. 20-тисячна російська армія, якою командував воєвода В.Шереметєв потрапила в оточення під Чудновим, а козацьке військо Ю.Хмельницького зіткнувшись з польськими жовнірами в Слободищах, несподівано заключило з противником мирову угоду. Але польські війська так і не змогли скористатися наслідками цієї перемоги і невдовзі відступили, а на Лівобережжі ситуацією опанували зорієнтовані на Москву полковники: ніжинський Василь Золотаренко та переяславський Яким Сомко. Останнього козацька старшина обрала наказним гетьманом замість Ю.Хмельницького.

Розбрат і безладдя запанували в Україні. Колись єдина козацька держава, що постала за часів Б.Хмельницького, розкололася на Лівобережну, де

панувала Москва, та Правобережну, яку взяли під свій контроль поляки. Настав апогей “Руїни”.

Загальна ситуація на Лівобережжі ускладнилася тим, що претендентами на гетьманську булаву виступили три кандидати, кожний з яких мав у своїх руках чималі військові сили. Цими претендентами були переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий гетьман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Між суперниками розгорнулася жорстока боротьба.

Бурхливу дипломатичну діяльність в цей період розвинув і ніжинський протопоп Максим Филімонович, в житті якого відбулися важливі зміни.

Скориставшись загальною дезорганізацією в Україні, Москва вирішила здійснити ще один крок у напрямку ліквідації її автономного устрою, втілити в життя свою давню мрію, а саме – підпорядкувати Московському патріарху Київську митрополію. Але, оскільки офіційно існував канонічно обраний митрополит Діонісій Балабан, вирішили поки що обмежитись призначенням місцеблюстителя. Обережний та малоенергійний чернігівський єпископ Лазар Баранович мало підходив до цієї ролі. Після недовгих роздумів зупинили вибір на особі вже добре випробуваного ніжинського протопопа Максима Филімоновича, котрий в цей час робив все можливе, щоб довести свою відданість цареві Олексію Михайловичу. Навесні 1661 року Максима Филімоновича викликали до Москви. 4 травня 1661 року місцеблюститель патріаршого престолу Крутицький митрополит Пітирим “по соизволенію великого государя и по благословенію освященного Собора” рукоположив Максима Филімоновича, котрий на той час вже був вдівцем і прийняв чернечий постриг під ім'ям Мефодія, єпископом на Мстиславську і Оршанську архієрейську катедру. Водночас новопоставленому єпископу Мефодію доручалось місцеблюстителство Київської митрополії. Після хіротонії єпископ Мефодій прожив у Москві ще три тижні, і на початку червня виїхав в

Україну. Перед від'їздом він отримав від царських урядовців всі необхідні інструкції та багаті грошові пожалування: "на прокормление будучи ему в Киеве 6100 рублев; да ему же дано три сорока соболей, сорок в 90 рублев, два сорока по 70 рублев; на роздачу разным людем сорок в 70 рублев". На останок єпископу доручили відвезти воєводам казну для роздачі жалування московським стрільцям, що розташувалися в українських містах.⁹

Призначення єпископа в єпархію, яка традиційно перебувала в юрисдикції Київських митрополитів, фактично означала порушення московським урядом церковних канонів. Але настільки великою була спокуса мати на чолі Київської митрополії слухняного архієрея, що Москва свідомо зважилась на цей крок.

Повернувшись в Україну єпископ Мефодій негайно розпочав бурхливу діяльність, виконуючи отримані в Москві інструкції. Передусім він направився в Ніжин, де зустрівся з ніжинським полковником Василем Золотаренком, якому передав на словах царську милість та "сорок соболей во 100 рублей" жалування як ознаку особливого царського благовоління. А вже 16 липня 1661 року у Києві Чернігівський єпископ Лазар Баранович здав Мефодію місцеблюстительство митрополичої катедри та передав "святой Софії так церковныя, яко и монастырская речи ведлуг реестру".

Єпископ Мефодій енергійно виконував доручене йому в Москві завдання щедрими подарунками привернути на вірність царю Олексію Михайловичу як можна більше впливових осіб. 22 квітня 1662 року він так звітував про виконання цього доручення: "в прошлом 169 (1661 – О.М.) году дано мне, богомольцу твоему, жалованье на прокормление денежной и медной казны; и то твое великого государя жалованье, сидячи в осаде с братиею издержал. А что послано было со мною соболиной и ефимочной казны, то все роздал без остатку здешней Украины всяких чинов людем, хотя видети их под твоею великого государя рукою. А ныне ко мне... приезжают из

Запорог и со всех сторон наказный гетман и полковники для великих дел, старшина и казаки, и дать мне ... жалованья полковникам и казакам, которые тебе великому государю служат и добра желают, нечего, казны никакой нет..” У відповідь на цей лист цар розпорядився передати для єпископа Мефодія через Софійського старця Афанасія жалування – “соболей и ефимков в полпрежнего”.¹⁰

А тим часом суперництво поміж полковниками ніжинським Василем Золотаренком та переяславським Якимом Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Особливо яскраво це протистояння проявилось навесні 1661 року, коли військова старшина здійснила першу спробу врегулювати свої взаємини і дійти згоди. Неподалік від Ніжина зібралася рада, на якій був присутній представник Москви князь Г.Ромодановський. На раді постало питання про вибори гетьмана, і більшість козацтва висловились на підтримку кандидатури Я.Сомка. Але старшина Ніжинського полку не погодилася з цим і висунула претендентом на булаву свого полковника В.Золотаренка. Суперечку розрішити не вдалося, і рада приговорила звернутися з проханням до царя Олексія Михайловича, щоб він сам призначив гетьмана.¹¹

Головний претендент на гетьманську булаву переяславський полковник та наказний гетьман Яким Сомко мав у війську досить вагомий авторитет і належав до тих кіл козацької верхівки, які дотримувалися промосковської орієнтації, але водночас виступили за збереження “військових прав та вольностей”. Рішуче заперечуючи пропольську орієнтацію угруповання І.Виговського, він відстоював широкую автономію України за умовами Березневих статей 1654 року, вимагав виведення московських воевод з українських міст.

Його суперник В.Золотаренко не мав чіткої політичної програми і не користувався великою популярністю серед козацтва. Він належав до заможної козацької старшини, котра в умовах “Руїни” намагалася зміцнити свої позиції, і в цій ситуації керувався виключно власними амбіціями та

матеріальними вигодами. І хоча всім було зрозуміло, що В.Золотаренко не має шансів отримати булаву, існування цього претендента давало московському уряду зайву можливість психологічного тиску на Я.Сомка.

Але невдовзі на політичній арені з'явився третій претендент, кошовий гетьман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Людина нещира і хитра, він швидко домогся прихильності козацької голоти. Брюховецький майстерно використав антистаршинські настрої рядового козацтва, привселюдно обіцяючи відібрати усі маєтності "значних" і передати на користь війська.

В умовах міжусобиць, що спалахнули поміж претендентами на булаву, Мефодію було доручено пильно стежити за перебігом подій та агітувати представників різних угруповань триматись у підданстві царя Олексія Михайловича. Перший час після повернення з Москви єпископ підтримував жваві стосунки не тільки з ніжинським полковником В.Золотаренком та наказним гетьманом Я.Сомком, але й намагався повернути під "високу царську руку" Юрія Хмельницького. У серпні 1661 року прислав до Москви намісника Софійського монастиря Гавриїла Олешковича, який передав прохання єпископа, "чтобы великий государь изволил послать свои обнадеживательные грамоты к гетману Юрию Хмельницкому ... А епископ Мефодий, по его наместникове отпуске, к Хмельницкому об обращении от себя послал..."¹²

Не виявляв єпископ Мефодій в цей час ворожого ставлення і до наказного гетьмана Я.Сомка. Так, в лютому 1662 року, коли переяславський полковник поскаржився єпископу, що опоненти шлють до Москви брехливі доноси на нього, Мефодій заспокоював: "ты, гетман, не сумневался бы; мне, епископу, ведомо, что царское величество про твою службу ведает, наносным речам не верит, и ты бы, гетман, своего начальства не оставлял".¹³

Одночасно блюститель Київської митрополії клопотався перед царем про призначення ради для остаточного обрання гетьмана. 6 лютого 1662 року він

зустрічався в Києві з наказним гетьманом Я.Сомком. Результатом цієї зустрічі став лист Я.Сомка до царя з проханням призначити раду, якого полковник відправив з Переяслава 21 лютого. Але результати наради Мефодія не задовольнили. Причина розходження між ним та Я.Сомком полягала в тому, що наказний гетьман рішуче заперечував участь в раді запорозців на чолі з І.Брюховецьким.

Відразу після від'їзду Я.Сомка, єпископ Мефодій скликав до себе в Київ лівобережних полковників. 20 лютого розпочалася рада, на якій від московського уряду був присутній київський воєвода О.Мещерінов. Після 4-денної наради її учасники вирішили відрядити до царя Олексія Михайловича посольство, щоб просити його призначити загальну раду і прислати боярина для участі в ній. На вимогу єпископа Мефодія до чолобитної включили прохання: "чтоб государь указал участвовать на раде и запорожскому кошевому Ивану Брюховецкому". За дорученням єпископа Мефодія в Москву відправили ніжинського протопопа Симеона Адамовича, котрий 27 березня 1662 року передав листи від місцєблюстителя та полковників царю Олексію Михайловичу.¹⁴

Але царський уряд не поспішав з призначенням виборів. Хоча протистояння між претендентами і послаблювало козацьке військо в умовах бойових дій з польською армією та загонами позбавленого гетьманства Ю.Хмельницького, Москва прагнула привести до влади в Україні вигідне їй угруповання. Відчуваючи загрозу власним інтересам, прихильники Я.Сомка вирішили перебрати ініціативу в свої руки, самостійно скликати раду і вирішити проблему влади в Україні.

5 квітня 1662 року, зібравши всіх лівобережних полковників у Козельці, Я.Сомко звернувся з вимогою прибути на раду і особисто до єпископа Мефодія. Але місцєблюститель Київської митрополії відчуваючи, що замислили полковники, вимагав від наказного гетьмана дочекатися царського наказу і приїзду московського боярина. В листі до Мефодія Я.Сомко запевняв останнього,

що рада збирається не для виборів гетьмана, а щоб поговорити "о ратных делах".

Нарешті, розуміючи, що рада збереться і без нього, 14 квітня єпископ Мефодій пізно ввечері прибув до Козельця. Дізнавшись про його приїзд, Я.Сомко негайно скликав полкову старшину на загальну раду. Одночасно наказний гетьман розпорядився ввести в місто своїх козаків і розставив біля брам караули, заборонивши випускати будь-кого без його дозволу. Не пустив він на раду і московського урядовця, посланця переяславського воеводи стрілецького голову Батюшкова.

На раді, як і побоювався єпископ Мефодій, військова старшина поставила питання про вибори "совершенного гетьмана", "чтоб им было у кого быть в послушенстве и чтоб было кому и против неприятелей стоять, а без совершенного де гетмана неприятелем отпору им дать нельзя". Тоді ж більшістю голосів гетьманом було обрано Якіма Сомка. Проти його обрання виступили лише полковники ніжинський В.Золотаренко і прилуцький Л.Горленко. Відмовився офіційною присягою затвердити результати виборів гетьмана і єпископ Мефодій. Пізніше, в листі до царя Олексія Михайловича, єпископ так описував інцидент, котрий відбувся поміж ним та Я.Сомком: "И как, государь, гетман Яким Сомко и полковники пришли к присяге в церковь Всемиловитого Спаса, и я, богомолец твой, и в церкви его на гетманство не благословлял и ему говорил, чтоб без твоего государя указу ... то он не чинил и совершенным гетманом не чинился бы, и из церкви его от присяги апреля 15 дня выгнал. И он, Самко, наипаче полковникам начал грозить смертью. И того ж числа присылали ко мне полковники слезное прошение, и чтоб им не погибнуть и как бы из Козельца вывести, а наипаче жалеючи верного твоего слуги Василия Золотаренка, также по неволе, нехотя, ему не боронил. И гетман Яким Сомко, учинившись сильно совершенным гетманом, тебе великому государю присягу подкрепил апреля 16 дня. А на присяге полковникам вымовлял, чтоб им выправить на вечное

гетманство для підтвердження твою великого государя грамоту и знамя и булаву... А и мене, богомольцу твоему, говорил же, чтоб мне о том же отписать".¹⁵

Після Козелецької ради Мефодій Филімонович не поїхав до Києва, а разом з Василем Золотаренком вирушив до Ніжина. 27 квітня він разом з ніжинським полковником вислав через київського протопіпа Василя Бабського листи до царя Олексія Михайловича, в яких звинуватив Я.Сомка в зраді. "И то тебе, великому государю, – писав Мефодій, – я истинно объявляю, что Яким Самко против тебя и Бога учинил неправду; потуль я ему верил и тебе великому государю службу его объявил, покуль от него никакой неправды не ведал и ныне ... добра на него писать не имею, чтоб от него какого дурна впредь не было".¹⁶

Конфлікт єпископа Мефодія з наказним гетьманом і полковою старшиною значною мірою ускладнив і без того непевне становище місцєблюститєля Київської митрополії. Від самого початку ігумени та архімандрити київських монастирів зустріли новопризначеного місцєблюститєля вороже, хоча й були змушені певний час миритися з його існуванням. Колишньому ніжинському протопіпу вони не могли пробачити того, що він зайняв архієрейську посаду без їхньої згоди та елекції, тобто виборів "вільними голосами", як це передбачалось церковними канонами. До того ж Мефодій, хоча формально й прийняв чернецтво, не пройшов школи монастирського життя. Серед "чорного" духовенства були й більш впливові та авторитетні кандидати на митрополичу катедру, такі, наприклад, як Чернігівський єпископ Лазар Баранович або Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель. Не могло подобатися київським архієреям і те, що поставлений за наказом московського царя, тобто світської влади, єпископ Мефодій виступав слухняною маріонеткою в руках царського уряду.

Дії Москви, а тим більше – тодішнього місцєблюститєля Московського патріаршого престолу Крутицького митрополита Пітирима, викликали

незадоволення опального патріарха Никона. 16 лютого 1662 року, в Неділю Православ'я, під час літургії у Воскресенському монастирі, Никон урочисто виголосив анафему митрополиту Пітириму, у тому числі й за те, що він "єпископа Мефодія хиротониса в город Оршу и Мстислав, и те суть литовские, и царское величество не владеет; а по хиротонии послаша его в Киев митрополитом". Повідомлення про це Никон особисто відіслав Константинопольському патріарху.

За церковними канонами прокляття, накладене на митрополита, автоматично поширювалось і на висвяченого ним архієрея. До того ж рукоположення Мефодія фактично й було причиною цього прокляття. Усе це значно ускладнило становище єпископа Мефодія.

Не сприяла зміцненню його авторитету й діяльність Київського митрополита Діонісія Балабана, котрий і не збирався складати своїх повноважень. Після того, як Мефодій повернувся до Києва в сані єпископа, митрополит Діонісій направив до Вселенського Константинопольського патріарха скаргу про те, що Мефодій силоміць, з допомогою світської влади, захопив митрополичу катедру. За дорученням митрополита до Константинополя їздив ігумен Терехтемирівського монастиря Креховецький, котрий і передав патріарху цю скаргу та багаті подарунки від Ю.Хмельницького. Невдовзі Константинопольський патріарх видав грамоту, якою піддав прокляттю Мефодія і всіх тих, хто з ним з'єднався.

Швидкий успіх Діонісія Балабана в боротьбі з Мефодієм пояснюється не лише фінансовою підтримкою Ю.Хмельницького, як це, наприклад, вважав В.Ейнгорн. Адже хиротонія місцєблюститєля Київської митрополії в Москві порушувала права Константинопольського патріарха, котрий зовсім не хотів втрачати "західно-руську" церкву з-під своєї юрисдикції. Отримавши відповідь з Константинополя, митрополит Діонісій 3 серпня 1662 року висвятив на Мстиславсько-Оршанську єпархію впливового Віленського архімандрита Йосипа Нєлюбовича-

Тукальського. Чутки про це швидко поширилися в Києві, а коли ігумен Видубицького монастиря Климентій Старушич привіз копію патріаршої грамоти, серед київського духовенства почалася смута. Київські архієреї вирішили скористатися нагодою і позбутися небажаного їм єпископа. Вони заборонили поминати його під час богослужіння.¹⁷

В цій ситуації єпископу Мефодію не залишалось нічого іншого, як перебратися в Ніжин під захист полковника Василя Золотаренка та чекати там відповіді на свій лист, надісланий до Москви з протопопом Василем Бабським. І невдовзі така відповідь дійсно надійшла. У травні 1662 року цар Олексій Михайлович видав наказ, князю Г.Ромодановському вирушити в Україну з військом, щоб скликати там раду по “новопоставновленным” статтям 1659 року, “а раде быть в Прилуках или где пристойно”.¹⁸

Козелецька рада та суперечка Мефодія з наказним гетьманом Я.Сомком значно ускладнили ситуацію в Україні. Одну за одну посилає Я.Сомко в Москву скарги на Мефодія Филімоновича та полковника Василя Золотаренка.

4 липня 1662 року в Москву прибуло посольство від всієї старшини і Я.Сомка, котре привезло цареві чергову скаргу на єпископа. Явно за згодою з київським духовенством, гетьман повідомляв цареві, що “место митрополитанское киевское, за нерадением епископским, без пастыря стоит два месяца, что не подобает” і просив, щоб “изволил бы своим царским словом на место митрополитское блюстителя и пастыря поставить Иннокентия Гизеля, всечестного архимандрита Печерского, или в Бозе преосвященного его милость господина отца Лазаря Барановича, епископа Черниговского, или повелети кого меж епископов и игуменов обрати, а не отца Мефодия, что тот смуту учинил и войском его не любят”.¹⁹

Але московський уряд і не думав поступатися такою важливою для нього персоною, якою в цей час був Мефодій Филімонович. На всі скарги гетьмана і старшини

слідувала одна відповідь: "А вам с богомольцем нашим епископом Мефодием иметь единомушное согласие".¹⁹

В липні 1662 року, прибувши за царським наказом до міста Зінькова, князь Г.Ромодановський розіслав запрошення зібратися для проведення ради до всіх полковників. Але на запрошення в Зіньків прибули лише єпископ Мефодій та полковник Василь Золотаренко. Інші полковники відмовились це зробити, пославшись на зайнятість приготуваннями до військових дій.²⁰

Військова ситуація в Україні в цей час залишалася надзвичайно складною: перейшовши Дніпро, війська Ю.Хмельницького підійшли до Переяслава та взяли місто в облогу. 16 липня відбулася битва, під час якої російсько-козацькі війська завдали поразки загонам Ю.Хмельницького, і він був змушений відступити.

Одержавши перемогу під Переяславом козацька старшина знову звернулася до московського уряду. 18 липня Я.Сомко та чернігівський полковник А.Силич звернулися до переяславського воєводи з проханням негайно зібрати раду та обрати гетьмана, доки військо не розійшлось. Розрахунок полковників був простий: оскільки представництва на радах в ті часи в Україні не існувало, результати виборів залежали переважно від місцевості, де вони відбувались. Отже, старшина прагнула перехопити ініціативу у свої руки і скористатися високим рейтингом Я.Сомка після перемоги над Ю.Хмельницьким. Але полковник В.Золотаренко та єпископ Мефодій перешкодили цьому задумові і відговорили Г.Ромодановського від скликання ради до прибуття на неї представників Запоріжжя з І.Брюховецьким на чолі. У свою чергу, Я.Сомко та військова старшина стали наполягати, щоб князь заборонив запорожцям та єпископу Мефодію брати участь в раді. Свої вимоги щодо запорожців вони мотивували тим, що січовики юридично ніколи не становили окремої частини війська, і, виходячи із Запоріжжя, повинні розходитися по полкам. Що стосується особи Мефодія Филімоновича, то Я.Сомко звинуватив його в змові з князем

Г.Ромодановським і поскаржився на них воєводі: "А окольничей де князь Ромодановский ставкався с Мефодием епископом и с полковником нежинским Василием Золотаренком, хотят выбирать гетмана, кто им люб; а кого чернь в гетманы выбирает, того окольничей не выбирает".²¹

Обставини бурхливої політичної боротьби, а особливо суперечка з Я.Сомком та київським духовенством, примусили єпископа Мефодія змінити свою політичну орієнтацію. Розуміючи, що ніжинський полковник В.Золотаренко не має жодних шансів отримати гетьманську булаву, а Я.Сомко перетворився на запеклого ворога, М.Филимонович починає налагоджувати контакти з кошовим гетьманом Запорізької Січі І.Брюховецьким. До вподоби єпископу прийшла і політична програма цього улюбленця запорізької "черні". В листі до Мефодія від 6 квітня 1662 року Брюховецький так викладав свою позицію: "Извещаю вашей святыне, что нам не о гетманстве надобно всем радети, только о князе малороссийском от его царского величества, на которое княжество желаю Федора Михайловича (Ртищева – О.М.), и молити, чтоб порядок был и береженье всякое, чтоб люд служилый был готов на встречу неприятелей. А которые под панями полковниками маетности и мельницы есть, и те доходы чтоб до скарбу войскового шли. Нам всеми силами надобно будет крепко его царского величества держатись: то будет славно и здорово".²²

Звичайно, подібні демагогічні пропозиції були з радістю зустрінуті як московськими урядовцями, так і широкими козацькими масами, котрі були невдоволені соціально-економічною політикою старшини. Важко судити, чи відповідали ці пропозиції уподобанням єпископа Мефодія, адже ми вже бачили, що його промосковська орієнтація поєднувалася з переконанням в необхідності збереження широкої автономії України, її традицій та внутрішнього устрою. Але політична ситуація, що склалася довкола особи блюстителя Київської митрополії, прагнення

зміцнити хитке становище примусили Мефодія піти на союз з кошовим гетьманом, на бік якого почав схилятися і князь Г.Ромодановський. Не бажаючи перемоги Я.Сомка і його прихильників, окольничий розпорядився відкласти раду, очікуючи підходу запорізьких козаків.

Суттєві зміни відбулися і в настроях колишнього єпископського приятеля ніжинського полковника В.Золотаренка. Побачивши, що князь Г.Ромодановський і Мефодій Филімонович схиляються на підтримку Івана Брюховецького, Золотаренко був змушений вдатися до примирення зі своїм колишнім суперником Я.Сомком.²³

Нарешті, у вересні 1662 року запорожці під командуванням самого кошового вступили на територію Полтавського полку. Скориставшись цим, князь Г.Ромодановський почав скликати представників військової старшини на раду під Полтаву. Але і на цей раз впертість виявили прихильні до Я.Сомка полковники та городове козацтво, котрі під різними приводами відмовлялися від участі в раді разом з "черню". Знову виникла невизначена ситуація, і чекання затяглося. З приводу цих подій єпископ Мефодій в листі до царя Олексія Михайловича писав: "сентября по 17 день, по твоему великого государя указу, в Зинькове с окольничим князем Г.Ромодановским живот свой мучу, ожидаючи рады, которую договорились было с гетьманом кошевым в Полтаве учинить. Только же городовые полковники и сотники Переяславского, Нежинского и Лубенского полков отнюдь не хотят в Полтаву идти, потому что далеко от всех тех городов, а просят милости через меня, чтоб околничий учинил раду посередь городов, в Прилуке, или где недалеко от Прилуки, чтоб всем съехаться мочно. Запорожцы также без твоих великого государя людей не хотят идти от Полтавы для того, чтобы у них с городовыми смущения какого не учинилось; а Самко сам в Полтаву идти не хочет и другим полковникам идти заказывает".²⁴

Перебуваючи в Зінькові, єпископ Мефодій не витрачав часу даремно: він розгорнув жваву агітацію проти

Я.Сомка та його прихильників у Полтавському полку, розсилав проти них "прелестные письма". У такий спосіб Мефодію пощастило знешкодити активних прихильників Я.Сомка охотницького полковника Германа Бувайла та осавула Якіма, котрі виступали проти І.Брюховецького та навіть закликали до військової блокади Запоріжжя. За доносом єпископа Мефодія полковника Бувайла та його товарищів схопили і закували у кайдани. Самого полковника відправили до князя Г.Ромодановського, а спільників його, побивши, кинули до в'язниці, де вони невдовзі померли.²⁵

Але, незважаючи на всі старання князя Г.Ромодановського та єпископа Мефодія, рада в Полтаві також не відбулася. У жовтні 1662 року, під загрозою ранніх осінніх паморозків, московське військо під командуванням Г.Ромодановського було змушене повернутися до Білгорода. В цій ситуації єпископу Мефодію нічого не лишалось, як переїхати в Гадяч до І.Брюховецького. Московський уряд ще намагався провести раду до настання зими, призначивши її на 4 листопада в Лубнах, але було вже пізно. Невдовзі випав сніг, і раду відклали до весни.²⁶

Розділ IV. НИЖИНСЬКА “ЧОРНА РАДА”

Події 1662 року не тільки не припинили ворожнечу та суперечки поміж претендентами на гетьманську булаву, але ще більше загострили протистояння. Утворилися дві великі партії: з одного боку виступали представники козацької старшини на чолі з Якимом Сомком, котрі вимагали збереження автономного устрою України, відстоювали “військові права та вольності”. З іншого боку їм протистояв “демократичний” табір, який репрезентувало Запорізьке козацтво на чолі з І.Брюховецьким, котрого підтримували й нижчі прошарки населення України, невдоволені соціально-економічною політикою старшини. Впливовим прихильником І.Брюховецького став і єпископ Мефодій Филімонович, котрий взяв на себе роль фактичного агента московського уряду.

Перебуваючи наприкінці 1662 року в Гадячі, єпископ Мефодій домігся від Івана Брюховецького обіцянки, що той, якщо буде обраний на раді “совершенным” гетьманом, відмовиться від збирання податків з міщан і передасть ці кошти на користь скарбниці московського царя для виплати жалування козакам та стрілецьким гарнізонам, що перебували в Україні. Натомість Мефодій Филімонович обіцяв від імені московського уряду всіляку підтримку кошовому гетьману та його прихильникам для досягнення перемоги на виборах.¹

Налагоджуючи зв'язки з І.Брюховецьким єпископ Мефодій водночас намагався зміцнити своє становище. Після того, як стало відомо, що Московський, а згодом і Константинопольський патріархи піддали місцезблюстителя Київської митрополії анафемі, проти останнього склалася досить міцна опозиція. 4 лютого 1663 року через Україну проїжджав ієродиякон Мелетій, котрого посилали до східних патріархів у справі опального московського патріарха Никона, і він свідчив, що “внутри града Мефодия епископа, а в монастырях воспоминают патриархов и

Лазаря (Барановича, – єпископа Чернігівського, попередника Мефодієвого на посаді місцеблюстителя митрополичного престолу – О.М.)² Фактично, діяльність Мефодія викликала розкол в Українському Православ'ї. В опозиції до єпископа виступили майже всі архієреї та “чорне” духовенство, котре бачило в його особі маріонетку московського уряду. Серед небагатьох прихильників М.Филимоновича бачимо переважно “біле” духовенство – протопопів ніжинського Симеона Адамовича, переяславського Григорія Бутовича, київського Василя Бабського, глухівського Івана Шматковського.

Єдиним аргументом, котрий змусив би київських владик підкоритися настановам московських урядовців, єпископ Мефодій вважав забезпечення своєї канонічності. Тому наприкінці 1662 року він звертається до царя Олексія Михайловича з проханням клопотатися перед Константинопольським патріархом про зняття з нього прокляття. “А клевету на мене взвели,– писав Мефодій Филимонович в листі до московського царя, – начебто я вигнав від престолу митрополита Балабана, і насильством, за допомогою мирської влади, відібрав престол Київської митрополії... Анітрохи не розваживши, святійший патріарх виголосив суд і прокляття на прохання ганьбителів, а тим часом митрополит Балабан, котрого ніхто не виганяв, сам добровільно утік від свого престолу, благословив твоїх підданих підняти руки на самого государя, навів бусурман на православних християн і зробився винуватцем великої міжусобиці та кровопролиття... Умилосердись, великий государ, накажи послати до святійшого патріарха Цареградського, щоб він очистив мене від прокляття, а повернув би його на тих, котрі ненавидять добро, нещадно кров християнську проливають”³.

Цар Олексій Михайлович пішов назустріч побажанням Мефодія Филимоновича. В його справі до Константинополя писали двічі, причому складання спеціальної грамоти до патріарха доручили відомому авантюристу, що на той час був впливовою особою при

царському дворі, греку Паїсію Лігариду. У грамоті до патріарха, яку відправили 1 січня 1663 року, цар Олексій Михайлович пояснював, що неканонічна висвята Мефодія була звершена "по нашому (царя – О.М.) хотінню і за благословенням всього освяченого Собору. Думаємо, що ви немало нарікаєте на нас за це. Але, преблаженніший, так ми вчинили зовсім не через неповагу до вашого святительства чи з насильства, або для порушення святих правил, що забороняють єпископам висвячувати будь-кого не в своїй області: нехай не буде так. Суццю правду кажемо, що ради важливої і невідкладної причини спонукали ми рукоположити цього єпископа, не встигнувши звернутися до вашого преблаженства за благословенням. Ви чули й раніше, що піддані наші козаки, яких звать черкасами і які проживають по містам Малої і Білої Росії, люблять догождати і легко схиляються до чужеземного ярма; нині ж особливо признали ми їхню прихильність до сусідніх з нами папистів (католиків – О.М.). Бо ж пастви твоєї митрополит Київський і Галицький Балабан, який відкинувся від нас і зрадив нам та пішов до нашого ворога польського короля, з наказу останнього приходив до козаків і переконав багатьох з них бути під його рукою і з'єднатися з папистами. І тому, що вони вже були готові відпасти, то ми, настрашені, аби не загинули вони душами своїми, болісно заопікувалися спасінням їх, і побачивши цього мужа Мефодія, тамошнього ж уродженця, що може наставити їх на істину, наказали рукоположити його, щоб не заплуталися ті в сітях диявольських і були живі... Ми розсудили меншим пожертвувати для більшого, бо краще порушити правило, ... але спасти людські душі... Якщо б ми не поспішали, а послали наперед запитати вас про це, то дуже легко вони могли б відпасти. Зрештою, предоставляємо вашому благоразумію розсудити, чи правильно ми зробили, і якщо ні, то просимо нас простити і в розумі наставити". Як слушно зауважив дослідник історії Української Православної Церкви І.Власовський, у цьому листі цар, захищаючи єпископа Мефодія, прикривав свої суто

політичні цілі високими релігійними мотивами.⁴

Вживши усіх можливих заходів для своєї церковної реабілітації, Мефодій знову з головою поринув у політичну діяльність. 12 січня 1663 року до нього та І.Брюховецького в Гадяч прибув стольник С.Лодиженський, котрий передав єпископу розпорядження царя Олексія Михайловича негайно повернутись до Києва, а кошовому разом із запорожцями відійти на зимівлю до Січі. Порадившись з Брюховецьким, єпископ Мефодій відмовився виконати царський наказ. У розмові з Лодиженським він заявив: "В Киев я ныне никоими мерами ехать не смею, потому что наказной гетьман Яким Самко государю не прочит, хочет изменить, а меня велит погубить". М.Филимонович просив у царя дозволу залишитись до початку ради у Гадячі, оскільки це місто належить до його єпархії, а тому звинувачення в тому, що єпископ залишив кафедру не відповідає дійсності. Відмовився відійти до Запоріжжя і Брюховецький.

Після розмови з кошовим та єпископом, С.Лодиженський вирушив до Переяслава. Там, під час обіду, Я.Сомко знову скаржився йому на Брюховецького і Мефодія, заявивши: "Меня на Козельской раде обрали в совершенные гетьманы, а государь меня не пожаловал, подтверждения не дал. Все это замутил епископ Мефодий; я город пехотою не запирал и рук неволею прикладывать не заставлял, обрали меня вольными гласы. Баламутству Мефодия все поверили, да и Брюховецкого он же набаламутил". Засуджуючи активну політичну діяльність Мефодія, гетьман сказав: "Прежде у нас од веку не бывало, чтобы епископу гетьмана выбирать: знает епископ одну церковь, и такой баламут, как Мефодий, и в епископы не годится; если его не выведет, и быть ему на раде, мы на раду не поедем".⁵

Невдовзі, 6 лютого 1663 року цар Олексій Михайлович видав наказ про скликання загальної "Чорної" ради в Ніжині, де в цей час перебував великий стрілецький гарнізон. Для проведення ради та затвердження

новообраного гетьмана до Ніжина відряджено посольство на чолі з окольничим князем Д.Великогогіним.⁶

Мав взяти участь у Ніжинській раді і єпископ Мефодій, чия особа у травні 1663 року знову опинилася в центрі бурхливих подій. 10 травня помер Київський митрополит Діонисій Балабан. Ця подія знову загострила питання про Київську митрополію. Київське духовенство сподівалось, що на Ніжинській раді буде порушено питання про вибори митрополита і про відновлення давніх прав Української Православної Церкви. Київські владыки, а саме Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель, ігумен Ніколо-Пустинного монастиря Олексій Тур, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович, ігумен Межигірський Варнава Лебедевич, ігумен Кирилівський Мелетій Дзик, ректор Братської школи Йоанікій Галятовський звернулися до гетьмана Я.Сомка та всього Війська Запорізького з листом проти єпископа Мефодія, в якому просили старшину під час Ніжинської ради проявити піклування про церкву та “вольності духовні”. Вони звинуватили Мефодія в тому, що він, не маючи жодних заслуг перед церквою, зробився єпископом без елекції, “вылгав себе єпископию у его царского величества”, чим порушив давні права духовенства. Звинуватили вони єпископа і в тому, що він мало дбає про справи духовні, а “вступається в войсковые дела”, сіючи ворожнечу поміж старшиною, що не належить робити архієрею. Згадали вони й про те, що Мефодій “втрутил себе неналежно в чужую диєцезию”, за що й був проклятий Константинопольським патріархом. “Ми прийняли його як блюстителя, – писали Київські владыки, – чекаючи від нього ласки, а він, замість блюстителя, на великого губителя нам обернувся..., і як він приїхав, то все зле і настало. А це від того, що Бог про нього не благоволить, як про такого, котрий всупереч канонам Святих Отців на єпископство поставлений”.⁷

Гетьман Я.Сомко, дізнавшись про те, що Київська митрополічна катедра звільнилась, негайно написав до

Чернігівського єпископа Лазаря Барановича і просив його прибути в Ніжин. Він писав: “на обраніе гетьмана треба нам по порядку антецессоров наших святителя..., то никого другого не судилем учинити на тоє, только в Бозе превелебного о.Лазаря Барановича, а тот дикий єпископ Мефодий благословенія давать не годен, бо проклятіе на самом себе маєт и не годится нам до рады своей такого зводцу и губителя допускати”.

З подібним проханням у листі до Чернігівського єпископа звертався і Печерський архімандрит І.Гізель, котрий від імені київського духовенства просив преосвященнішого Лазаря відправити до Ніжина свого намісника, котрий би заступився за права духовенства перед московськими посланцями. Писав він, що київські архієреї не хочуть мати місцеблюстителем Мефодія і просив Чернігівського єпископа “украсить осиротевшую кафедру”.⁸

Але Лазар Баранович, котрий завжди відзначався обережністю і поміркованістю у політичних справах, хоча й підтримував Я.Сомка, на його пропозицію відповів відмовою, пославшись на погане здоров'я. Він писав, що “по слабости неліцемерной” він не може взяти на себе блюстительство, але все ж таки відправив до Ніжина двох своїх людей, ігуменів монастирів Макошинського Віктора Бубліцевича та Максаковського Ієремію Ширкевича.

Відповідальна місія посланців Чернігівського єпископа готувалася у глибокій таємниці і була ретельно законспірована. До нас дійшов зашифрований лист Лазаря Барановича до намісника Ієремії, написаний польською мовою з Макошиного напередодні Ніжинської ради, який, на перший погляд, виглядає як інструкція з управління монастирським господарством (так, доречі, його й трактували упорядники збірки листів преосвященного єпископа Лазаря, що вийшла друком у Чернігові 1865 р.). Насправді, якщо уважно його розглянути в контексті драматичних подій того часу, врахувавши характерну обережність автора і схильність до “езопової мови”, стає

зрозумілим, що лист цей – шифрована інструкція посланцям як діяти під час ради. Посилаючи своє архієрейське благословеніє та 80 золотих на витрати, єпископ радив “обходиться етими деньгами, умея пользоваться временем, потому что дни злы”.

Даючи пораду готуватися до зими, будувати на озері греблю, вибирати пшеницю та спалювати кукіль (тобто ретельно готувати задуману справу.–О.М.), Лазар Баранович втішав своїх прихильників словами зі Святого Письма, що Бог не залишить праведників без своєї милості. “Начавши ж это, – писав далі чернігівський єпископ, – поменьше звоните, а постарайтесь, чтоб верёвка не порвалась и не сказали бы: человек этот начал строить и не мог окончить; но если вы уверены, что не порвётся, то пусть по вере вашей будет вам. Я не только на один колокольчик, но и на десять благословляю. Духа не угашайте, в колокольчик звоните; вместе с этим на благоспешение вторично благословение моё преподаю”. Цим шифрованим листом, як видно, Лазар Баранович давав зрозуміти своїм посланцям, що при умові обрання на Ніжинській раді гетьманом Я.Сомка, він згодиться взяти на себе управління Київською митрополією.⁹

Але сподівання духовенства виявилися марними. Події на Ніжинській раді, як і ті, що їй передували, розгортались так бурхливо і драматично, що питання про духовні справи так і лишилось нерозглянутим.

Тим часом ситуація в Україні все більше загострювалася. Обидві ворогуючі сторони готувалися до рішучого двобою. Я.Сомко та козацька старшина, відчуваючи непевність свого становища, намагалися зірвати раду і започаткували листування з правобережним гетьманом П.Тетерею. Під час переговорів з московськими урядовцями Я.Сомко вимагав не пускати на раду єпископа Мефодія і відверто погрожував, що закличе на допомогу татар.¹⁰

Активізували свої дії й прихильники кошового гетьмана. Князь Великогагін був ще у Севську, коли

І.Брюховецький та єпископ Мефодій надіслали з Гадячу листа, в якому звинуватили Я.Сомка у зраді та зв'язках з П.Тетерею. Вони просили князя дозволити, щоб майор Дементій Дяков, котрий перебував у Гадячі, з військом супроводив їх на раду в Ніжин "для опасенія домашних врагов, Сомка с советниками".

На початку травня 1663 року єпископ Мефодій приїжджав у Ніжин до свого колишнього приятеля полковника Василя Золотаренка. Під час обіду у ніжинського полковника Мефодій Филімонович намагався схилити свого колишнього прихильника на сторону Івана Брюховецького, але переговори закінчились безрезультатно і єпископ поїхав ні з чим. Але натомість йому вдалося заручитися підтримкою Ніжинського протопопа Симеона Адамовича, і єпископ залишив останньому докладні інструкції, що треба робити, щоб загітувати проти Я.Сомка як можна більше козаків та міщан.¹¹

Невдовзі до Ніжина почали з'їжджатися прихильники претендентів на гетьманську булаву. Тільки прибічників І.Брюховецького прибуло близько 40 тисяч чоловік. Кошовий гетьман відверто скликав на раду козацьку голоту, обіцяючи віддати на пограбування маєтки заможної ніжинської старшини та купців.

У середині травня прибув до Ніжина князь Д.Великогагін з поштом і розташувався у великому наметі на майдані за містом, біля Московської дороги. Яким Сомко прибув до Ніжина разом зі старшиною та переяславськими козаками і отаборився за Київською брамою Ніжинської фортеці. Іван Брюховецький та запорожці стали табором на протилежному кінці міста, за Московською брамою, в місцевості, що носила назву "Романовський кут".¹²

Наприкінці травня єпископ Мефодій знову з'являється в Ніжині. Чим він займався напередодні ради, у той час, коли претенденти вели напружені попередні переговори з Д.Великогагіним, ми не знаємо. Можливо, що й він брав у них участь разом з І.Брюховецьким. Московські

посланці щедро витрачали царську казну, роздаючи жалування своїм прихильникам, у тому числі і єпископу Мефодію. 26 травня за наказом окольничого “дано сину єпископа Мефодия мальчику Константину, который в Нежине учится в школе, на корм рубль”. 29 травня єпископ разом з ніжинським протопопом Симеоном та грецьким митрополитом Софронієм відправив у Миколаївському соборі молебень на день ангела великої княжни Феодосії Олексіївни, за що отримав милостині 5 рублів. А вже 2 червня князь Д.Великогогін розпорядився послати Мефодію Филімоновичу “государева жалованья 300 рублев”. 8 червня Мефодій зі священниками знову править соборний молебень за здоров'я царської родини, за що також отримує милостиню.¹³

Відзначимо, що єпископ Мефодій, як і більшість представників тодішньої вищої церковної ієрархії, був людиною користолубною, не цурався при нагоді випрошувати собі жалування від московських можновладців. Але матеріальне становище єпископа у цей час дійсно було досить скрутним. Мстиславсько-Оршанська єпархія, яку він формально очолював, фактично не приносила йому прибутків. Київська митрополія, яку він покинув близько року тому, була дуже бідною, вотчини Софійського катедрального собору були розорені. Перебуваючи в Гадячі та виконуючи дипломатичні доручення московського уряду, єпископ був змушений регулярно посилати гроші в Київ для підтримки “софійської братії”, оскільки при його хиткому становищі це була єдина і остання опора.¹⁴

Нарешті переговори князя Д.Великогогіна з обома сторонами завершилися, і дата проведення ради визначена.

17 червня 1663 року о 10 годині ранку гучні удари у литаври сповістили про початок загальної ради. На майдан біля Московської дороги, до царського намету почали збиратися люди. Першими на раду прибули князь Д.Великогогін та єпископ Мефодій. Після того в обози до

Я.Сомка та І.Брюховецького надіслали наказ, щоб учасники з'явилися на раду без зброї. Але представники ворогуючих сторін порушили наказ і прибули до царського намету при повному військовому спорядженні, з бунчуком та розгорнутими прапорами, наче готуючись до битви. За давніми традиціями люди утворили коло, на середині якого влаштували дерев'яний помост, з якого князь Великогагін почав читати жалувальну царську грамоту. Але московського посланця ніхто не слухав, бо на майдані напруження переросло в збройну сутичку. Серед багатотисячного натовпу почалися гучні суперечки. В одному кінці люди почали гукати: "Брюховецького гетьманом!". Прихильники козацької старшини кричали: "Сомка гетьманом!". Далі, як повідомляють очевидці, прихильники Я.Сомка "на конях с бунчуком, и с литавры, и со многими знамены в пешие люди в раду вскочили, а пехота его ж Самкова с ружьем прибежала, и в раде замешали, и обе стороны между собой бой учинили и многих людей козаков переранили, а иных и до смерти побили, и раду разорвали". Масові сутички вдалося припинити тільки після того, як німецький офіцер, що перебував на службі у московському війську, полковник Страсбург наказав кинути в натовп кілька ручних гранат.¹⁵

В результаті сутички прибічники Брюховецького, які на раді мали переважну більшість, відібрали у Я.Сомка клейноди, зломали його бунчук, а на гетьманський стілець посадили свого претендента. Переляканий князь Д.Великогагін не затвердив результатів виборів і був змушений погодитись з вимогою Я.Сомка повторити вибори. Але події, що відбулися в ніч на 18 серпня, остаточно вирішили долю Я.Сомка і козацької старшини. У таборі наказного гетьмана розпочалося справжнє повстання. Розагітовані запорожцями козаки повстали проти своєї старшини та похапавши клейноди і зброю перейшли на сторону Брюховецького. Яким Сомко, Василь Золотаренко та ще близько 40 старшин були змушені

шукати захисту в московському таборі під охороною стрілецького війська.

Наступного дня, 18 червня, знову відбулася рада, на якій, цього разу тихо і спокійно, в присутності 30 тисяч чоловік, було обрано гетьманом Івана Брюховецького. За наказом князя Д.Великогагіна суперників гетьмана-переможця, а саме Якіма Сомка, Василя Золотаренка та ще дев'ятох старшин взяли під арешт, відправили до Ніжинського замку та ув'язнили під караулом.

Після обрання на раді, гетьман Іван Брюховецький з князем Великогагіним та усім почтом урочисто увійшов у місто і попрямував до Миколаївського собору. Тут, в храмі, іронією долі збудованому його невдалим опонентом Василем Золотаренком, єпископ Мефодій відправив молебень, під час якого новообраний гетьман склав присягу на вірність московському цареві. Тут же, в храмі, князь передав Брюховецькому царські грамоти, що затверджували його гетьманом та жалували йому булаву та гетьманські клейноди. Після цього єпископ Мефодій та духовенство привели до присяги полковників, яких Брюховецький призначив замість Я.Сомка та його прихильників.¹⁶

Бурхливі події Ніжинської "Чорної" ради спричинили до кровопролитних заворушень у Ніжинському полку. Після перемоги гетьман І.Брюховецький почав розправлятися зі своїми опонентами і роздавати старшинські посади своїм прихильникам. Як повідомляє "Самовидець", тоді "много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или человека, то все в жарт повернено. А старшина, козаки значние, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновые на сермяги миняли. И так тое забойство третего дня почало ускромлятися, и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду меет. Тих зась полковников, которіе у замку Нежинском зоставали у вязеню, усе пожатковали (пограбували – О.М.), і в домах мало що зосталося".¹⁷

Відразу ж після Ніжинської “Чорної” ради єпископ Мефодій негайно відрядив до Москви свого посланця диякона Симеона з докладною відпискою про обставини виборів гетьмана і просив царя Олексія Михайловича підтвердити свою милість до Івана Брюховецького і надіслати йому гетьманські клейноди.

У відповідь до Ніжина був висланий стольник князь М.Гагарін з грамотами до князя Д.Великогагіна, єпископа Мефодія та гетьмана І.Брюховецького. 2 серпня 1663 року, під час урочистої церемонії, в присутності єпископа Мефодія стольник передав новообраному гетьману пожалувані царем булаву та клейноди, а єпископу Мефодію жалування за вірну службу –“два сорока соболей на 200 рублев”.

Згодом гетьман І.Брюховецький домогся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників військовим судом за зраду і 18 вересня 1663 року стратив їх у Борзні.¹⁸

Розділ V. НА ЧОЛІ МИТРОПОЛИЧОЇ КАТЕДРИ

Перемога І.Брюховецького на "Чорній" раді в Ніжині, арешт та страта його найнебезпечнішого ворога Я.Сомка відкрили для єпископа Мефодія нові перспективи. Але повертатися до Києва він ще не наважувався. У липні 1663 року Мефодій Филимонович вирушає до Чернігова, де в розмові з чернігівським воєводою І.Волконським радить московським військам захопити полкове місто Чорнобиль, яке було окуповане поляками. На початку серпня бачимо єпископа у гетьмана І.Брюховецького в Гадячу, і тільки у вересні він нарешті прибуває до Києва. Поверненню місцеблюстителя сприяла приємна звістка з Константинополя: дипломатичні зусилля московського уряду завершилися успіхом, і Вселенський патріарх Діонісій надіслав грамоту, якою "разрешался єпископ Мефодий и возстроился паки быти в Киеве". На підтвердження свого благовоління до Мефодія патріарх надіслав йому мантию, саккос і посох. Як вважав В.Ейнгорн, Константинопольський патріарх не тільки благословив Мефодія на місцеблюстителство, але й не заперечував, щоб єпископ став Київським митрополитом. Саме цим пояснюється те, що трохи пізніше Константинополь відмовився дати благословення обраному на Київську катедру на елекційному Соборі в Корсуні митрополиту Йосипу Нелюбовичу-Тукальському, за якого так клопотався правобережний гетьман П.Тетеря.¹

Надзвичайно цікаво, що подібні думки поширювались і в Україні. Маємо цікаве свідчення брацлавського полковника, котрий під час розпитувань повідомляв, що на "Киевскую митрополию принял благословение у Цареградского патриарха Мефодий епископ за повелением государя, его царского величества".²

Київські архієреї з великими побоюваннями чекали помсти з боку всесильного єпископа. Їхні сподівання на відновлення споконвічного статусу Київської митрополії та обрання митрополита під час Ніжинської ради не

виправдалися. І дійсно, ці опасіння мали певні підстави. Після розправи над військовою старшиною, І.Брюховецький нарешті добрався і до духовенства. Його жертвою став ігумен Мгарського Лубенського монастиря Віктор Загоровський. Під час слідства виявилися тісні стосунки його з Я.Сомком та П.Тетерею. Ігумена заарештували та заслали на ув'язнення до Соловецького монастиря.

Але Мефодій Филімонович зовсім не прагнув крові своїх колишніх суперників. Документи свідчать, що після повернення до Києва складні взаємини у єпископа склалися лише з архімандритом Братського монастиря і ректором Київської колегії Йоаникієм Галятовським, котрий до самого кінця не приховував ворожого ставлення до особи блюстителя митрополії. Конфлікт поміж двома владиками зайшов надто далеко, і наприкінці 1663 року Й.Галятовський був змушений залишити Київ. Пізніше, у 1669 році, у чолобитній на ім'я царя Олексія Михайловича останній так пояснював причину свого від'їзду: "выехалем был з Киева нужды ради и скорби моей великой, понеже отец Мефодий зело мене оскорбил и гонил; Христос же Спаситель наш рече: "егда же гонят вас в граде сем, бегайте в другой"; сего ради и аз, в граде Киеве гоним, изыдох до Львова"...³

Розуміючи, що подальша його доля залежить від підтримки з боку київського духовенства, єпископ Мефодій почав робити все можливе, щоб налагодити з ним стосунки. На цьому ґрунті невдовзі спалахнув один з перших конфліктів поміж М.Филімоновичем та гетьманом І.Брюховецьким. Довідавшись, що Києво-Печерські старці переховували у себе, а згодом допомогли втікти на Правобережжя опальному ніжинському отаману Шмотовичу, гетьман звернувся до Мефодія з вимогою віддати винуватців на військовий суд. Єпископ сприйняв це як втручання у церковні справи і відмовився видати ченців, взявши з них за це гроші.⁴

Ця та інші події викликали цілу низку доносів І.Брюховецького на свого колишнього впливового

союзника. Ще у серпні 1663 року, під час переговорів з переяславським воєводою К.Хлоповим гетьман заявив, що Мефодію бути митрополитом не можна, і, якщо він залишиться у Києві, то “будет в Малороссии шатость”. Брюховецький просив московського царя прислати до Києва “из своих богомольцев кого-нибудь в митрополию для того, что в здешних краях духовный чин научены многие латинской грамоты и в них, латинниках, есть прозябь великая”. Таким чином, одержавши завдяки підтримці Мефодія Филімоновича перемогу на Ніжинській раді, Іван Брюховецький невдовзі вже вирішив позбутися свого впливового помічника. Можливо, гетьман розумів, що тепер єпископ, як московський агент, почне вимагати від нього виконання тих зобов'язань, які Брюховецький щедро роздавав перед виборами, але тепер вважав невігідними для себе.⁵

У вересні 1663 року І.Брюховецький відрядив до Москви посольство полковника В.Дворецького з черговим доносом на Мефодія, в якому звинувачував єпископа в розтраті грошей, виділених на ремонт Софійського собору в Києві. Гетьман наполягав не випускати з Москви дітей М.Филімоновича, котрих московський уряд вже давно використовував як заручників, оскільки, мовляв, старшого сина єпископ хоче оженити на “ляцкой девке для маетности и пожитков”. Звинувачував гетьман свого колишнього прихильника і в тому, що під час суду над Я.Сомком та В.Золотаренком єпископ клопотався про їхнє помилування, і що буцімто вони йому за це обіцяли гроші. Писав Брюховецький і про те, що клопотався М.Филімонович про повернення з Москви засудженого ігумена Віктора Загоровського, чим викликав незадоволення гетьмана.

На думку В.Ейнгорна, звинувачення Брюховецького, висунуті проти Мефодія Филімоновича, в більшості своїй були брехливими. Дослідник наводить на підтвердження цього особистий лист Мефодія до одного з московських урядовців, в якому єпископ не тільки не клопотався про помилування В.Загоровського, але й навіть просив не

залишати його у Москві і заслати якнайдалі. Дуже мало ймовірно, щоб просив він і за свого смертельного ворога Якіма Сомка. Зовсім інакшою була справа полковника Василя Золотаренка, котрого з Мефодієм зв'язували давні дружні взаємини. Можливо, єпископ і міг використати свої зв'язки для того, щоб спробувати врятувати життя ніжинського полковника, що й дало привід для звинувачень проти нього.⁶

Конфлікт поміж гетьманом та місцєблюстителем Київської митрополії фактично був запрограмований від самого початку. Союз цих двох політичних авантюристів під час Ніжинської "Чорної" ради був явищем тимчасовим, і кожний з них, а в першу чергу сам Брюховецький, це добре розумів. Ставши гетьманом і розправившись з допомогою козацтва зі своїми суперниками, Іван Брюховецький і не думав виконувати ті демагогічні обіцянки, які він давав перед виборами. Нам видається слушною думка відомого історика М.Петровського про те, що політика І.Брюховецького стосовно Москви зовсім не була політикою сервілізма, як це вважають майже всі дослідники цього періоду української та російської історії. Фактично, Брюховецький продовжив політику "значних", спрямовану на зміцнення великого землеволодіння та обмеження втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини. Але непевність становища гетьмана, поразка його військових акцій на Правобережжі, а також особиста вдача демагогічної, непослідовної, хитрої та здатної на помсту людини, – все це змушувало його шукати допомоги московського уряду і йти на нечувані поступки.⁷ Змагаючись за владу й довіру з боку Москви, Брюховецький і Мефодій рано чи пізно мусили зіткнутися один з одним. Діючи підступно, гетьман не лише хотів позбутися опіки єпископа, але й прагнув скомпрометувати все київське духовенство, серед якого Брюховецький мав чимало особистих ворогів.

Конфлікт поміж гетьманом та єпископом спалахнув наприкінці 1663 року. У жовтні 1663 року в листі до царя Олексія Михайловича, єпископ Мефодій позитивно

відгукувався про Брюховецького і писав, що "гетьман за милостию Божию человек добрый и побожный, и царскому величеству истинный слуга и доброхот".⁸ Але невдовзі польські війська підійшли до Білої Церкви. Почалися військові дії, і Брюховецький почав поширювати чутки, що польський король йде до Києва на заклик Филімоновича та Гізеля. Прагнучи очорнити єпископа в очах московського уряду гетьман в розмові з воеводою К.Хлоповим заявив, що "вся злая беда началась и королевский приход учинился от старицы Ангелины, которая учит в Киеве епископову дочь грамоте, и что от нее услышит вестей, про все то ведомость давала в Польшу к Панке Тетере; а чаять, что у епископа есть прозябь большая и неверность в раденье великому государю".⁹

В цей час в Україну прибуло посольство думного дяка Д.Башмакова для підписання "статей" з гетьманом Брюховецьким. Мефодій Филімонович відмовився взяти участь в переговорах, котрі розпочалися в Батурині 17 листопада, мотивуючи тим, що не хоче їхати з Києва, оскільки "станут говорить, что он, епископ, от неприятельского приходу бежит к Москве, в городах многих учинится смута". Але цим єпископ лише дав привід гетьману висунути проти нього нові звинувачення в зраді.

Але переговори затягнулися. Гетьман і старшина рішуче виступили проти другої та шостої статей, в яких йшлося про збирання податків з українських міст в царську скарбницю та використання цих коштів для роздачі "хлібних запасів государевим ратним людям". Якщо напередодні Ніжинської ради гетьман охоче погоджувався в розмові з єпископом на всі вимоги московського уряду, то тепер, прийшовши до влади, він фактично відмовився виконувати свої обіцянки. Але військова ситуація була дуже напруженою: спільні загоны Яна Казимира та П.Тетері здійснили блискавичний рейд по Лівобережній Україні, і Брюховецький, котрий потребував допомоги від московських воевод, був змушений підписати "статті",

оговоривши, що пізніше буде бити чолом в Москву, щоб скасувати деякі з них.¹⁰

В той час, як Брюховецький домовлявся з московський урядом та сяк-так організував оборону, єпископ Мефодій у Києві розгорнув бурхливу діяльність. Він збирав і надсилав у Москву відомості про дії та плани поляків, клопотався про введення московських гарнізонів в українські міста. Зв'язки з московським урядом, а особливо з окольничим Ф.Ртищевим, єпископ підтримував через своїх дітей, старшого Луку, котрий мешкав у Москві ще з 1659 року, та молодшого Костянтина і його вчителя Єремовича, котрі прибули в столицю Московського царства після Ніжинської ради. Але польська авантюра на лівому березі Дніпра провалилася. Армія Яна Казимира після ряду поразок відступила, дізнавшись про те, що в Україні вирушило московське військо князя Г.Ромодановського.¹¹

А тим часом єпископ Мефодій нарешті отримав можливість зайнятися церковними справами. У першу чергу, він продовжив розпочату ще у 1661 році реставрацію катедрального Софіївського собору, витрачаючи на це значні кошти. Так, в листі до київського полковника В.Дворецького він писав: "уже кирпичу тысячей со сто привез во святую Софию на гору и о извести хлопочусь". 12 жовтня 1663 року ченці Софіївського монастиря в листі до царя Олексія Михайловича так повідомляли про діяльність Мефодія: "Как его милость (єпископ. – О.М.) при престоле митрополитском оставаает, зачал яко покойник Могила, починаеть церковь побожне".

Клопотався єпископ Мефодій і про спорудження великого дзвону для дзвіниці Софійського собору. 10 березня 1662 року він писав царю Олексію Михайловичу: "Софийського монастыря большой благовестный колокол был разбит, и он, епископ, велел его перелить и на то занял у киевских мещан семьсот тарелей (талерів – О.М.), и ноне ему тех тарелей мещанам заплатить нечем". Єпископ просив царського пожалування, щоб віддати борги.¹²

Прихильно поставився Мефодій і до своїх колишніх ворогів. Він швидко знайшов спільну мову з Києво-Печерським архимандритом Інокентієм Гізелем. А коли польський уряд почав переслідувати православних котрі підтримували заарештованого митрополита Йосипа Тукальського, багато з них були змушені переїхати на Лівобережну Україну. Прибув до Києва й відомий православний діяч Феодосій Углицький, давній опонент Мефодія, котрий до того "был в измене и его, епископа, поносил". Мефодій Филімонович зустрів його благосклонно і після розмови із самим Феодосієм в присутності Печерського архимандрита Інокентія "вины ево отдал"¹³.

У квітні 1664 року взаємини Мефодія Филімоновича з гетьманом І.Брюховецьким ще більше загострилися. Справа в тому, що в цей час в Україну приїхав ієродиякон Мелетій, через якого Константинопольський патріарх передав для єпископа благословенну грамоту, мантію, саккос і посох. Але в дорозі ієродиякона пограбували козаци І.Брюховецького і забрали всі ці речі. Скільки не клопотався єпископ Мефодій, але відшукати винуватців і повернути викрадену грамоту так і не зміг. Після того єпископ змушений був знову звернутися до царя Олексія Михайловича з проханням, щоб той особисто просив патріарха виправити для нього ще одну благословенну грамоту.¹⁴

Всі ці події, а особливо доноси, які без кінця слав на єпископа гетьман Брюховецький, спричинили до того, що у Мефодія визрів новий план. У 1664 році, в листі до царя Олексія Михайловича Мефодій попереджав, щоб "государь не во всем полагайся на гетмана; ни в чем меня гетман не слушает. Прежде всего надо города укрепить государевыми ратными людьми, тогда гетман по неволе будет государя бояться и служить ему верно". Не узгодивши попередньо своїх дій з гетьманом, Мефодій зав'язав стосунки з правобережним гетьманом П.Тетерею, прагнучи з його допомогою досягти політичного об'єднання Лівобережної та Правобережної України. Про це

М.Филимонович повідомляв у Москву: "Тетеря присыпал ко мне монаха с предложением: если государь его простит, то он обещается служить верно и примирить с крымским ханом. Когда же этот мир состоится, то Войску Запорожскому дать раду, чтобы казаки выбрали гетмана, которого излюбят".¹⁵

Але цей план Москву не зацікавив, і майже весь 1664 рік пройшов у військових діях козацького війська під командуванням І.Брюховецького та московських загонів воеводи Г.Касогова проти поляків. Згодом військові дії перенеслися на правий берег Дніпра, а невдовзі П.Тетеря отримав поразку і зійшов з політичної арени.

А тим часом розгорівся конфлікт поміж гетьманською адміністрацією та населенням великих міст. Прагнучи фінансово забезпечити потреби війська та власну скарбницю, І.Брюховецький виступив з новим проектом: відібрати у міст їхні традиційні привілеї, від яких, на його думку, "двоедушие в мещанах происходит".¹⁶ Але жителі міст рішуче воспротивилися зловживанням козацької старшини і зверталися за захистом своїх прав до московських воевод. У конфлікт поміж гетьманом та міськими магістратами втрутився єпископ Мефодій, котрий виступив проти гетьмана. Як пізніше свідчив сам М.Филимонович, "киевские мещане старые привилыя королевские не отдавали по ево, епископовому, совету".¹⁷

У січні 1665 року єпископ Мефодій вирішує поїхати до Москви. Прибувши до Малоросійського приказу, він формально пояснював причини свого візиту: "Понеже не токмо в Киеве, но и по иным украинским городам такая молва в народе есть, будто великий государь не дорожит Киевом, а королеви полскому хочет знова отдать при докончанью миру, сего ради и я усумнися, приехал к Москве, чтобы от великого государя извещения о том взял, как был".¹⁸

Подібні чутки дійсно мали під собою певний ґрунт, адже московський уряд в цей час шукав дипломатичних контактів з Польщею для підписання мирної угоди. Але не

тільки бентежні чутки про плани Московського уряду щодо Києва були причиною приїзду Мефодія Филімоновича. Місцеблюститель Київської митрополії привіз до Москви власний план реформ політичного устрою та податкової системи України, за допомогою якого він хотів суттєво обмежити повноваження свого нового ворога гетьмана І. Брюховецького. Головну роль у впровадженні цих реформ єпископ, звичайно, відводив Москві.

Ще перед від'їздом Мефодій Филімонович вирішив вести справи відкрито і пропонував І. Брюховецькому приєднатися до нього, адже гетьман ще у 1663 році обіцяв цареві, що разом з єпископом відвідає Москву. Але від того часу Брюховецький, котрий не відзначався особливою щирістю в стосунках з Москвою, відкладав цю поїздку, посилаючись на невідкладні військові справи. Так і цього разу, він обіцяв Мефодію, що поїде разом із ним, але єпископ даремно прочекав гетьмана в Ніжині майже місяць, і зрештою вирушив до Москви сам. 12 березня 1665 року, в супроводі 25 наблжених осіб та челядників, місцеблюститель прибув до столиці Московської держави. У Малоросійському приказі він подав на розгляд царським чиновникам два документи: чолобитну, у якій клопотався про призначення його на Білгородську єпархію, та записку про план реформ в Україні.¹⁹

Запропонований єпископом Мефодієм план реформ передбачав наступні заходи:

1. Негайно відрядити московське військо в Правобережну Україну і, скориставшись міжусобицями у Польському королівстві, політично об'єднати українські землі під владою царя Олексія Михайловича.

2. Нарешті ввести в дію попередньо узгоджену з гетьманом І. Брюховецьким податкову реформу: усі податки необхідно передати до царської скарбниці, бо гетьман зі старшиною зібрані гроші "неизвестно куда деваєт".

3. Московським воєводам взяти під свій контроль і захист міста та міщан, зберігаючи всі їхні права та привілеї. Таким чином, московський уряд одночасно захистив би

міщан від свавілля гетьманської адміністрації та залучив їх на свою сторону.

4.Збільшити чисельність московських військових залог у Києві, Переяславі, Чернігові й Острії, довівши їхню загальну кількість до 12 тис. чоловік. Московське військо в Україні утримувати за рахунок податків з місцевого населення.

5.Для обмеження "своєвольства" гетьмана і старшини призначити особливого воєводу з "тисячю ратних людей", котрі б постійно перебували при гетьмані.

Звичайно, І.Брюховецький знав про те, що єпископ Мефодій готував свої пропозиції для угоди з Москвою. Знав він і про те, що спрямовані вони на обмеження влади гетьмана та фактичне підпорядкування фінансово-податкової системи України Москві. Можливо, цим пояснювалось і небажання І.Брюховецького їхати до Москви разом з єпископом. Намагаючись дискредитувати Мефодія, за весь час його перебування у Москві гетьман двічі відряджав своїх посланців ієромонаха Анатолія та прилуцького полковника Лазаря Горленка з доносами на єпископа, переконував царя затримати його на Москві. Гетьман звинувачував місцеблюстителя в користолюбстві, "двоедушии", зрадництві і марнотратстві. По всіх цим звинуваченням Мефодій змушений був давати пояснення. Його виправдання визнали цілком достатніми і переконливими, і доносам ходу не дали.

1 червня 1665 року справу Мефодія Филімоновича слухав сам цар Олексій Михайлович. До проекту реформ, запропонованих єпископом, в Москві поставились з належною увагою. Його пропозиції врахували, і, першим ділом, скасували вже готовий царський наказ, який згідно з клопотаннями Брюховецького, позбавляв українські міста привілеїв, наданих на засадах Магдебурзького права ще польськими королями. У Москві Мефодія за його послуги пожалували багатими дарунками, до того ж цар наказав щорічно надсилати йому на "домовые расходы по 100 пуд меду сырцу". На прохання єпископа цар дозволив

відпустити з ним його дітей, але клопотання Мефодія про призначення на Білгородську єпархію так і лишилось без відповіді.²⁰

На початку липня 1665 року Мефодій вирушив в Україну, але поїхав не звичайним шляхом через Севськ, а спеціально зробив велике коло, щоб відвідати Білгород. Він все ще не полишав надії отримати цю єпархію в своє управління, і вирішив у цій справі заручитися підтримкою місцевих жителів та свого давнього знайомого Білгородського воєводи князя Г.Ромодановського.

Як на той час, землі Слобідської України почали заселятися не так вже й давно, переважно вихідцями з України. Єпископ Мефодій сподівався, що йому вдасться переконати впливових осіб та урядовців у Білгороді клопотатися перед царем про церковну організацію цього краю і просити підпорядкувати новостворену єпархію Київській митрополії. Перебуваючи в Білгороді, він приклав чимало зусиль для заспокоєння конфліктів та заворушень, що були викликані свавіллям московських воєвод та запровадженням ними насильницьким переселенням українців до Сибіру. Під час розмов з московськими чиновниками запальний єпископ припустився різких висловлювань на їхню адресу, що пізніше й було використано його суперниками для звинувачення у підбурюванні безпорядків.²¹

Повернувшись до Ніжина, єпископ Мефодій деякий час пробув у своєму маєтку, займаючись господарськими справами та влаштовуючи шлюб свого старшого сина Луки. А на той час господарство Мефодія Филімоновича було досить великим. Колишній ніжинський протопоп перетворився на досить заможного землевласника. Так, за переписом 1666 року в Ніжинському полку за ним значилися слідуєчі маєтності: "села Ушня, Борковка, Воловицы, Кладковка и Слободка на Вороне-реке со всеми угодьями и мельницами".²² Лише в жовтні 1665 року Мефодій нарешті повернувся до Києва.

А тим часом, у вересні 1665 року Іван Брюховецький

сам вирушив до Москви у супроводі великого почту. Як не вагався гетьман приставати на умови договору з Москвою, він був змушений погодитися з усіма вимогами царського уряду. Після тривалих переговорів з московськими урядовцями, І.Брюховецький нарешті "оставил упорство" і погодився на умови контрпроекту угоди, складеного з урахуванням порад єпископа Мефодія. Гетьман передав всі податки з міщан безпосередньо до царського скарбу, погодився зі збільшенням кількості московських військових залог та розширенням адміністративних повноважень царських воєвод в Україні. Натомість гетьману пожалували боярський титул і одружили його з "московскою девкою" – донькою родовитого князя Долгорукого.

Не проминув гетьман ще однієї можливості поскаржитися на свого опонента єпископа Мефодія і звернувся з проханням прислати в Київ московського митрополита. Але московський уряд в цей час був зайнятий справою опального патріарха Никона і дуже добре пам'ятав, про те, що хіротонія Мефодія та призначення його місцеблюстителем Київської митрополії ледь не коштували Москві розриву стосунків з Константинополем. Саме тому і вирішили відкласти це питання на розгляд архієрейського собору. Водночас письмове клопотання з цього приводу відправили і до Вселенського патріарха.²³

Звістка про те, що гетьман просив царя прислати в Київ московського митрополита, дуже стурбувала київське духовенство. Не вперше спостерігаючи за спробами Москви скасувати самостійний устрій Київської митрополії, духовенство єдиним фронтом виступило на захист своєї церкви і своїх прав. Як не дивно, але очолив цей рух давній прихильник Москва єпископ Мефодій Филімонович.

Як тільки гетьман І.Брюховецький на початку 1666 року повернувся з Москви, архієреї надіслали йому клопотання, "чтоб гетман ныне отписал к Великому государю, чтоб де нам обратъ в Киев митрополита меж себя, малороссийских городов, против прежних обычаев и прав".

У відповідь на це клопотання 10 лютого 1666 року І.Брюховецький надіслав місцєблюстителю Київської митрополії єпископу Мефодію відповідь, у якій повідомляв: "Как я был в царствующем великом граде Москве, и нам припоминали постановления Богдана Хмельницкого, гетьмана Войска Запорожского, статьи, которые положены, чтоб в малороссийские его царского величества города, а именно в Киев, от святейшего патриарха Московского митрополит был прислан; и на то и мы со всем товариством, так городовым, яко и низовым за одно, которые на Москве были, по указу его царского величества, руки свои на том приложили, на что он, свет великий государь наш, прося благословения от святейших патриархов Вселенских вислать изволил своих государских посланников".

Лист гетьмана до київських владик, як і слїдувало чекати, справив враження вибуху бомби. 22 лютого 1666 року до київського воєводи П.Шеремєтєва прибула делегація духовенства на чолі з єпископом Мефодієм Филімоновичем. Обурені архієреї категорично заявили воєводі, що хочуть відправити в Москву своїх чолобитчиків і просять царя, щоб він не позбавляв їх споконвічних "прав і вольностей", оскільки від самого заснування Київської митрополії були вони під благословенням Вселенського Константинопольського патріарха. Єпископ Мефодій та архієреї, що прибули з ним разом, були дуже роздратовані і говорили воєводі "с большою яростию": "Если будет на то великого государя изволенье, чтоб отнять у нас эти вольности и права и быть у нас митрополиту из Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великий государь велит всех нас казнить, а мы на это не согласимся. Если приедет к нам в Киев московский митрополит, то мы запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда только московский митрополит в Кieve будет"²⁴.

Наступного дня, 23 лютого, коли воєвода П.Шеремєтєв прийшов до єпископа Мефодія у Софійський

собор, той пом'якшив свій тон і просив вибачення за вчорашній гнів, пояснював, що "те де слова он говорил по неволе, потому что де он, епископ, поставлен московским митрополитом, и малороссийских городов духовные люди все говорят и поносят ему и чают, что он по совету с гетьманом то учинил, чтоб им быть под благословением Московского патриарха". Але єпископ знову рішуче підтвердив своє прохання, щоб воєвода дозволив вислати чолобитників до царя. Такий дозвіл був даний, і в березні 1666 року в Москву виїхав ігумен Кирилівського монастиря Мелетій Дзик. На прохання дозволити обрати Київського митрополита за старими привілеями цар Олексій Михайлович відповів, що вже послав з цього приводу посольство до Вселенських патріархів. Так і не отримавши позитивної відповіді на своє прохання, Мелетій повернувся до Києва і передав єпископу царське розпорядження: негайно разом з Чернігівським єпископом Лазарем Барановичем виїхати до Москви для участі в церковному суді над патріархом Никоном і для "исполнения всяких духовных дел".²⁵

Але не заспокоювався і Брюховецький. У березні 1666 року він повідомив царю, що єпископ Мефодій разом з духовенством і київським полковником В.Дворецьким клопочеться про те, "чтоб школы латинские в Киве завести". І дійсно, документи свідчать, що Мефодій Филімонович в цей час докладав певних зусиль для розвитку і відновлення освіти в розореному під час міжусобних чвар та польських наїздів в Києві. Особливу опіку єпископ виявляв Києво-Могилянській колегії, незважаючи на свою давню суперечку з її ректором Йоаникієм Галятівським. Саме Мефодій 6 січня 1666 року призначив ректором колегії молодого і енергійного ігумена Братського монастиря Варлаама Ясинського, майбутнього Київського митрополита.²⁶

Московський уряд з великою недовірою ставився до освіти європейського зразка, що культивувалася в київських школах. На повідомлення гетьмана було надіслано досить

обережне зауваження: "буде им против их волностей будет не во оскорбление, и тех бы школ им не заводить". Але воєвода Шетеметєв добре розумів, що заборона "латинських шкіл" призведе до загострення загальної ситуації і відповів у Москву: "в Києве школа заведена до приезду моего и перевесть тое старую школу ни которыми меры нельзя, потому что киевским жителем будет то в великое оскорбление".²⁷

Намагався Брюховецький показати єпископа Мефодія зрадником, повідомляючи, що той хоче "ожениць де сына... на Дубяговне, у которой два брата родных ныне при короле служат". Ця інформація дійсно викликала певне занепокоєння в Москві. Гетьмана похвалили, і невдовзі послідував наказ ніжинському воєводі І.І.Ржевському встановити за Мефодієм та його родиною тасмний нагляд.²⁸

Непослідовна та авантюристична політика гетьмана І.Брюховецького, у якій поєдналися прагнення захистити станові інтереси козацької старшини та запопадливість перед Московією з метою збереження своїх особистих вигод, спричинили до справжнього розколу в українському суспільстві. В опозицію до гетьмана стає не тільки духовенство та міщанство, але й деякі представники козацької старшини. Полковники і "значні козаки" були крайньо незадоволені свавіллям гетьмана, котрий став порушувати традиційні військові права, приймав одноосібні рішення, а прояви найменшого спротиву негайно карав засланням до Москви.

Дуже характерним був епізод, що відбувся в Печерському монастирі 3 травня 1666 року, коли єпископ Мефодій, архімандрит Інокентій Гізель та київський полковник В.Дворецький під час обіду з царським посланником дяком Євстратом Фроловим категорично відмовилися пити за здоров'я гетьмана. Під час цього інциденту єпископ Мефодій заявив, що "боярин и гетьман им не надобен, и бесчестные слова говорил не тайно; он де ныне принял всю власть на себя, не только их до

царского величества неверными удает, и старшину карает, и в колодки сажает, и к Москве отсылает, и новых полковников от себя по полкам розсылает без войскового приговору”.

Аналогічні звинувачення проти гетьмана єпископ Мефодій висунув і наступного дня, 4 травня, під час розмови з воєводою П.Шереметєвим: “Запорожцы и полтавцы, и всех малороссийских городов полковники и старшина и казаки, также де и духовенство все боярина и гетьмана не любят за то, что де он учал делать своенравством, ... многих де старшин и казаков по наносу, кто на кого нанесет, без сыску карает, а иных к Москве посылает. А в Малороссийских де краях люди таковы, что де им легче смерть принять, нежели их к Москве отсылать”.²⁹

Таким чином, на тлі загального невдоволення політикою Брюховецького конфлікт поміж гетьманом і єпископом Мефодієм набув характеру відкритої конфронтації. В цих умовах, у липні 1666 року Мефодій Филімонович та Феодосій Углицький, виїхали до Москви для участі в церковному Соборі.

У серпні 1666 року єпископ Мефодій прибув з почетом до столиці Московської держави. А невдовзі, у жовтні, услід за місцєблюстителем прибув і Чернігівський єпископ Лазар Баранович. Саме цим двом ієрархам належало представляти українське духовенство на суді над патріархом Никоном. Формально приводом для їхньої участі на Соборі була справа опального патріарха. Але обидва архієреї були морально готові відстоювати і права своєї Церкви, оскільки розуміли, що рано чи пізно це питання буде винесене на розгляд Собору.

Мефодія Филімоновича, як завжди, благосклонно зустріли у Москві. За царським наказом щоденно йому давали 3 рублі “кормових” грошей, харчі: мед, муку, солод, крупу, масло, а також сіно і дрова. У Москві Мефодій прожив близько року.³⁰

Своє перебування у столиці Московської держави

єпископ використав для зміцнення свого авторитету серед українського міщанства. Заступаючись за міські привілеї, він доповідав у Посольському приказі, що поміж українцями та московськими "ратними людьми" відбуваються зіткнення і сутички. Щоб цьому запобігти він радив не розташовувати стрільців на "стацію" на міщанських і козацьких дворах, а тримати їх в особливих містечках разом з воєводами, як це зроблено в Ніжині: "...гдыж и в Нежини ратные люди великого государя поки стояли во дворах мещанских, поты была и смута, и ссоры много", а коли були виведені і почали жити в Замку, "все стало мирно". За поданням Мефодія була полегшена "підводна" повинність – обов'язок місцевих жителів подавати транспортні засоби для пересування московських урядовців та перевезення військових вантажів. У листопаді 1667 р. за наказом царя заведено було "ями" – постоялі двори для "ямської гоньби". Але "стацію" московський уряд так і не скасував.³⁰

За своїм ієрархічним становищем Мефодій займав одне з останніх місць серед учасників Собору. Відомо, що саме його Вселенські патріархи, котрі головували на Соборі, посилали за Никоном, щоб викликати останнього на засідання. Саме єпископу Мефодію прийшлося сперечатися з опальним патріархом, котрий не хотів скласти патріаршї регалії і прийти на Собор звичайним ченцем.

На першому засіданні Собору, яке відкрилося 1 грудня, зайшла розмова і про особу єпископа Мефодія. Коли Никона звинуватили в тому, що він одноосібно, без участі архієреїв, піддав анафемі митрополита Пітирима, опальний патріарх вказав на неканонічність висвяти М.Филимоновича. У відповідь на репліку Никона сам цар Олексій Михайлович виступив із заявою, що той не має права вказувати на неканонічність посвяти. Виникла дискусія, під час якої Мефодій вступив у перепалку з Никоном і кидався на підсудного "наче хижий звір". Робив він це так емоційно, що Вселенські патріархи змушені були припинити засідання і перенести його на наступний день.

Під час дискусії було порушено і ту проблему, яка останнім часом дуже боліла київському духовенству. Намагаючись з історичної точки зору обґрунтувати канонічність хіротонії Київських митрополитів саме в Москві, Вятський єпископ Олександр виступив з промовою, у якій заявив, що "західно-руська" церква у XV столітті відпала від "руської", і тому рукоположення предстоятеля Київської митрополії – це прерогатива саме Московських патріархів. Отже, висвята Мефодія митрополитом Пітиримом знаменує початок довгоочікуваного возз'єднання церкви-"доньки" з церквою-"матір'ю". На думку історика В.Ейнгорна, промова ця готувалася заздалегідь на замовлення Московського уряду, оскільки останній сподівався остаточно вирішити на Соборі справу підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху.

Ця заява московського архієрея викликала крайнє незадоволення у Мефодія Филімоновича та Лазаря Барановича. Невдовзі, коли трапилася нагода, українські владики дали зрозуміти, що не збираються поступатися стародавніми правами. Коли патріархи Олександрійський Паїсій та Антиохійський Макарій віддали розпорядження, щоб ніхто з московських архієреїв не носив хреста на митрі, Мефодій та Лазар категорично відмовилися виконати це розпорядження і заявили, що мають цей привілей від патріарха Константинопольського. Це недвозначне нагадування про те, що від самого початку Київська митрополія перебувала в юрисдикції Константинополя, швидко подіяла, і як не наполягав цар Олексій Михайлович, щоб патріарх Паїсій затвердив підпорядкування "західно-руської" церкви Москві, той відмовився це зробити, мотивуючи небажанням втручатися в чужу "дієцезію".³¹

Під час перебування Мефодія Филімоновича у Москві відбулася ще одна подія, котра відіграла важливу роль у розвитку російсько-українських взаємин. 1 лютого 1667 року з Лобного місця в Москві було оприлюднено текст

Андрусівської мирної угоди, укладеної Московською державою з Польським королівством. Згідно з угодою Москва в обмін на Чернігово-Сіверські та Смоленські землі визнавала за Польщею Правобережну Україну. Київ на два роки лишився за Московією, а після того мусив відійти до Польщі.

У Мефодія Филімоновича ця звістка викликала велике занепокоєння. Чутки про те, що московський цар та польський король зговорились за спиною українців, підтвердились. План завоювання Правобережної України з допомогою московського війська, який запропонував єпископ, був остаточно відкинтий. Втративши надію отримати прибутки з Мстиславсько-Оршанської єпархії, яка тепер безповоротно відходила до Польщі, єпископ Мефодій відчув небезпеку втратити ще й Київську митрополію. Саме тому в лютому 1667 року він знову подає чолобитну з проханням затвердити за ним Білгородську єпархію. У чолобитній єпископ переконував московський уряд в необхідності створення цієї єпархії, оскільки, перебуваючи в Білгороді влітку 1665 року, він на власні очі бачив неподобства, що діються там: серед священиків є чимало "второженцев", у багатьох церквах служба відбувається "на антими́нсах неведомо яких", Святі Дари подаються причасникам у "сосудах дерев'яних" та ін. Мефодій Филімонович просив "со слезами", щоб йому передали цей "престіл", оскільки його власна єпархія лишилася "за ляхами", і що з нею "опричь скорби и от наветников наруганья ничего не zostавует". Необхідність підпорядкування Білгородської єпархії саме Києву він мотивував тим, що заселена вона була переважно українцями, котрі самі "вседушно желают, чтобы он ведал ими в делах духовных".³²

Питання про створення Білгородсько-Обоянської єпархії дійсно було розглянуто Собором. Але московський уряд зовсім не вважав за потрібне передавати її в юрисдикцію Київських митрополитів. З огляду на опозицію українського духовенства до намірів підпорядкувати

Київську катедру Московському патріарху, новостворену єпархію передали сербському митрополиту Феодосію, який в цей час перебував у Москві.

Не викликало особливого захоплення у Мефодія й те, що цар не в повному обсязі задовольнив його клопотання про пожалування, зокрема не дав "соболоиной казны для раздачи разным людям". Після візиту в Москву Іван Брюховецький ще користувався довірою, і тому уряд вважав, що тепер послуги Мефодія як політичного агента не потрібні. Єпископ ще намагався довести свою корисність. 15 серпня 1667 року він мав розмову з царедворцем Ордин-Нащокіним, під час якої пропонував послуги посередника в переговорах з П.Дорошенком, на що царський чиновник грубо відповів, що "йому плювати на Дорошенка", оскільки Москва вже замирилася з його колишнім союзником Кримським ханом. Але це була неправда, оскільки сам Ордин-Нащокін таємно розпочав зносини з правобережним гетьманом. Неприємно вразив Мефодія і безапеляційний наказ царя примиритись з гетьманом Брюховецьким. Олексію Михайловичу, вочевидь, вже набридло вислуховувати безконечні взаємні звинувачення двох українських можновладців.

Останньою краплею, що вивела Мефодія з рівноваги, стало рішення Собору про підвищення Чернігівської єпархії до рівня архієпископства, а також благосклонний прийом, який влаштували при царському дворі вченому архієрею Лазарю Барановичу. Враховуючи умови Андрусівського перемир'я, царський уряд вважав Чернігово-Сіверські землі своєю територією і готувався зробити Чернігів осередком православ'я в Україні на випадок, якщо Київ залишиться за польським королем.

Відчувши, що твердий ґрунт захитався у нього під ногами, Мефодій Филімонович глибоко сховав в душі образу на Московський уряд і у вересні 1667 року виїхав з Москви.³³

Розділ VI. РІШУЧИЙ ПЕРЕЛОМ

Повернувшись в Україну, Мефодій Филімонович застав тут зовсім нову політичну ситуацію. Укладення Андрусівського перемир'я остаточно порушило рівновагу в суспільстві. По всій Україні ширились чутки, що Москва об'єдналася з польським королем, щоб винищити козаків. Стихійні виступи проти московських воєвод спалахнули на Запоріжжі. Загальне народне обурення проти Брюховецького, котрого вважали винуватцем тих утисків, які чинили московські воєводи та чиновники місцевому населенню, остаточно позбавило гетьмана авторитету заступника і оборонця інтересів "черні". З введенням в Україну нових московських гарнізонів почастишали випадки сутичок поміж "ратними людьми" та жителями міст. Козаки і гетьманським збирачам податків, котрі збирали непомірні побори до військової скарбниці. Як справедливо зауважив історик Д.Дорошенко, разом із Брюховецьким втратила популярність й ідея московської протекції над Україною.¹

Гетьман, від якого відвернулися всі його колишні прихильники, відчув, що втрачає вплив. Спочатку він спробував придушити опозиційний рух репресивними засобами, апелюючи до Москви. Але згодом побачив, що московський уряд, котрий раніше щедро жалував його багатими дарунками і почесними титулами, зовсім не вважає за потрібне рахуватися з ним як з гетьманом. Брюховецькому нічого не лишалось, як почати шукати примирення з єпископом Мефодієм, чий вплив в Україні ще був досить вагомим. Посередником поміж двома колишніми запеклими ворогами виступив Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель.

В листопаді 1667 року єпископ Мефодій повернувся до Ніжина. Тут від свого союзника протопопа Симеона Адамовича він дізнався про таємні переговори московського уряду з Петром Дорошенком, які царський урядовець Ордин-Нащокін розпочав через київського

воєводу П.Шереметєва та митрополита і Мефодієвого суперника Йосипа Тукальського. Зрозумівши подвійну гру московського уряду і відчувши небезпеку для себе, Мефодій Филімонович пішов на примирення з гетьманом І.Брюховецьким. Він негайно вирушив до Гадяча, де знаходилась резиденція Івана Брюховецького. Дізнавшись про приїзд місцєблюститєля, гетьман зустрів його наче почесного гостя, за 5 верст до міста. Близько тижня пробув Мефодій Филімонович у гетьманській столиці. Примирення, якого так бажав цар Олексій Михайлович, відбулося, але наслідки його були зовсім не такими, як очікували в Москві. На знак миру і злагоди з Брюховецьким єпископ Мефодій погодився віддати заміж за гетьманового небожа свою доньку. Але не тільки про підготовку до весілля йшлося під час зустрічі в Гадячу цих двох можновладців. Як не дивно, але настрої колишніх суперників, котрі змагалися за прихильність московського уряду, тепер абсолютно збігалися. Тепер їх з'єднувала спільна ненависть до Москви. Як пізніше свідчив очевидець подій в Гадячі архімандрит Інокентій Гізель, єпископ Мефодій більше не приховував свого роздратування, і, "будучи у велможного єго милости пана и боярина великого (гетьмана – О.М.) в прежних временах на банкете, мантию на себе драг и негожие слова говорил, что в Софийском монастыре хотел замуроваться и битися, и московских властей, от кого поставлен во власти, зело обезчестил".²

Результатом переговорів у Гадячі став план збройного повстання проти московських воєвод, початок якого вирішили приурочити до призначеного на 4 лютого 1668 року в Ніжині весілля єпископової доньки. План змови передбачав несподіваний арешт запрошених на весілля московських урядовців та воєвод: стряпчого В.Тяпкіна, стрілецького голови І.Лопатіна та ніжинського воєводи І.Ржевського. Після нейтралізації керівників московського війська, козацькі загони І.Брюховецького мусили приступити до винищення стрілецьких гарнізонів у найбільших містах Лівобережної України.³

Примирившись з гетьманом єпископ Мефодій не поїхав до Києва, а повернувся в Ніжин, де негайно розпочав агітацію серед козаків та міщан. Пізніше, під час слідства, ніжинський протопоп Симеон Адамович свідчив про єпископа, що той після повернення “учал злые слова в мир вещать, и на то глядя от казаков и всяких чинов жилецких людей всякое зло и бунты учинились”.⁴

У цей час Мефодій Филимонович вів подвійну гру, з одного боку запевняючи московських урядовців, що стримує місцеве населення від повстань і бунтів, з іншого – проводив неприховану антимосковську агітацію. На цьому ґрунті виникали конфлікти поміж єпископом і ніжинським воеводою І.Ржевським. Один з таких епізодів описував Інокентій Гізель: “А как епископ Мефодий в Нежине во время бытности моей бесчествовал многих вельмож и архиереев московских в своем дому, и у отца протопопа нежинского, при мне и при очах воеводы нежинского, которого безчестя не хотел слышати, воевода нежинский от обеда пошел... Да он же, епископ, там же перед всеми именовал себе свое на столице бесчестие, что, молвит, соболей ему и корму, сколько хотел не дано; и много говорил, и грубо, и сердился, и приговаривал, гоняючи велможных панов, архиереев и людей русских и нравы их, и клялся много и николи на столице не быть”.⁵

Пропагандистська діяльність єпископа Мефодія відбувалася на тлі енергійних військових приготувань. На початку 1668 року І.Брюховецький скликав у себе в Гадячі полковників на таємну раду. В цей час як раз надійшли повідомлення, що цар Олексій Михайлович збирається приїхати на прощу у Києво-Печерську лавру. Для приготування “царського путі” в Україну вирушив відомий дипломат А.Ордин-Нащокін з військом. Ця звістка викликала в Україні ще більше занепокоєння. На раді гетьман І.Брюховецький звернувся до полковників і старшини із заявою, що Москва хоче разом з польським королем винищити усіх козаків і закликав вигнати московських воевод з України. Така переміна поглядів

“гетьмана і боярина”, котрий ще донедавна сам клопотався про запрошення московських воєвод в українські міста, видалась несподіваною, і полковники йому спочатку не повірили. Але І.Брюховецький склав присягу і цілував хрест, після чого рада прийняла його пропозицію. Почалися приготування до військових дій.⁶

Одним з осередків цих приготувань став Ніжин. На початку 1668 року ніжинський воєвода І.Ржевський скаржився до Москви, що “Нежинского уезда в пригородах мещане и уездные люди ему не послушны, и написались в казаки мало не все, и достолные писатца хотят, и в казну никаких доходов не дают и впредь платить не хотят, и зачинают бунт”. На скарги московських воєвод щодо відкритої непокори міщан, селян та козаків, ніжинський полковник Артем Мартинович відповідав, що люди в українських містах вільні, і тому “волно де мужикам в казаки писатца, а он де их отсылать не будет”. 22 січня полковник увів до Ніжина козаків Батуринської, Контопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Вертіївської сотень і розташував їх у місті. З цього приводу Ніжинський воєвода доповідав у Москву, що ніжинський полковник “навел казаков безчисленно много, на каждом дворе стоит по двадцати и больше”, і що очікувати від них треба “шатості и всякого дурна”.⁷

Звичайно, подібні приготування не могли не викликати занепокоєння московського уряду. Змовникам не пощастило утримати в таємниці план збройного виступу. Ніжинський протопоп Симеон Адамович, котрому стали відомі подробиці запланованого арешту московських військовоначальників, попередив ніжинського воєводу І.Ржевського. Воєвода на весілля не пішов, а натомість вирішив негайно відрядити протопопа Симеона до Москви з повідомленням про зраду Брюховецького. Щоб не викликати підозри у козацької старшини, Симеон відправився виконувати завдання під виглядом поїздки до Прилук. Але його хитрість швидко викрили. Козацький загін зупинив його неподалік від Ніжина, і невдалого протопопа

доставили до гетьмана Брюховецького в Гадяч. Як свідчив пізніше сам протопоп, "гетьман его имал перед себя и говорил, что де кровь проливаетца от него, протопопа, потому что он московских людей остерег, и по его де осторожности без крови взять их уже не мочно". Розгніваний Брюховецький спочатку хотів стратити Симеона Адамовича, але потім, зваживши на його духовний сан, відправив в ув'язнення до Густинського монастиря.⁸

Таким чином, план змовників зірвався, і гетьман Брюховецький перейшов до відкритих військових дій. Хвиля козацьких виступів прокотилася майже по всім великим містам Лівобережної України. Одним з центрів цих драматичних подій став Ніжин. У лютому 1668 року до Москви надходили повідомлення про те, що повсталі козаки ходили приступом на Ніжинську фортецю, за брамами якої зачинився стрілецький гарнізон воєводи І.Ржевського, і що на цих "приступах побито казаков с полтретьи тысячи" (2,5 тисячі – О.М.)

Московський уряд, котрий ще не здогадувався про справжню роль єпископа Мефодія у повстанні, ще намагався використати його для заспокоєння місцевих жителів. 6 лютого 1668 року цар Олексій Михайлович надіслав Мефодію грамоту, в якій закликав єпископа домовитись з І.Брюховецьким і разом чекати розпоряджень уряду, з якими в Україну виїхав царський посланець І.Желябужський. "А вы, богомолец наш, – писав государ, – яко добр воин Христов, стани мужественно и покажи пред народы истинну правду, да видев доброе дело, обратятца на путь спасения и дознают, кого впредь держатись имут, и безмятежно пребыти". Але вже невдовзі до Москви надійшли відомості про військові заворушення в Ніжині та зраду гетьмана, і 18 лютого цар надсилає до єпископа ще одного листа: "Ныне, по действию лукавого сатаны, гетман Брюховецкий страшное отступление не точию от подданства, в чем верились нашему царскому величеству и наследником нашим, и он Брюховецкий

злостивством своим, не помня суда Божия, угождая бусурманом, от веры отступил, крови неповинные над московскими стрельцы пролил, которые его ж, отступника, оберегали, а он их зверски пожрал”. Олексій Михайлович закликав єпископа Мефодія і все київське духовенство, щоб вони “советом своим духовным с честными иереи и с мирскими богобоязливими людьми ... обратились к правде, разорителями восточным церквам не были, и о том познании молили милостивого Бога...”. Далі, цар виправдовувався за Андрусівську угоду і запевняв, що головна її сутність – це союз проти турок, і що її дотримання буде, в першу чергу, вигідним для України. “Понеже в союзной статье положено и утверждено народом всем малороссийским, от Бога мне поверенным, государем послушным быть, или единого из нас ту милость благодарно приняв успокоились, и пребывали без всякого сомнения и шатости, яко сынове восточные церкви”. Аналогічні листи були відправлені Лазарю Барановичу та Інокентію Гізелю.⁹

Але заклики московського уряду були марними. Хвиля козацьких повстань прокотилася по всій Лівобережній Україні. Невдовзі козаки взяли в облогу стрілецький гарнізон у Прилуках. Як свідчив автор “літопису Самовидця”, тоді “Ніжин зась и Чернігов, и Переяславле міста попустошені и попалені, а замки zostавали през усе літо в облеженню от козаков и усега послпства”.¹⁰

Єпископ Мефодій Филимонович намагався приховати свою участь у змові. Безумовно, знаючи про події, що наближалися, він напередодні повстання в Ніжині під охороною козаків, позабиравши харчові запаси (“пшеницы и солоду осмачек з 10, да меду з пуд”), виїхав з Ніжина до свого маєтку в село Ушню на Десні. Пізніше, під час слідства, він пояснював, що збирався поїхати до Києва, але козаки його не пустили. Коли єпископ, буцімто, намагався попередити воеводу І.Ржевського про наміри ніжинських козаків, ті ж таки козаки перешкодили йому і під конвоєм відвезли з Ніжина, “а как де он от Нежина отъехал 5 верст,

в Нежине у казаков с ратными людьми учинился бой". Приїхавши до Ушні, єпископ "заперся в городок" і почав посилено поширювати чутки, що козаки і його збираються "доставати".¹¹

Відомості про повстання І.Брюховецького дуже вразили московський уряд. Навесні 1668 року в Україну вирушило каральне військо під командуванням князя Г.Ромодановського. У серпні це військо підійшло до Ніжина, де в цей час відбувалися найголовніші події. Дізнавшись про прихід карального війська, козаки зняли облогу та разом з усіма жителями покинули місто, залишивши своє майно. Про подальші події автор "Літопису Самовидця" розповідає так: "прийшовши, князь Ромодановський стал у місті, и усе войско разграбило, и виходячи з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставуючи".¹²

Намагаючись відчайдушно врятувати ситуацію, І.Брюховецький закликав на допомогу татар та започаткував переговори з П.Дорошенком. Загальне незадоволення в козацькому війську набуло нечуваного розмаху, і перша зустріч з Дорошенком під Опішнею 8 червня 1668 року коштувала Брюховецькому життя. Та сама "чернь", яка обрала його на Ніжинській "Чорній" раді 1663 року, вбила свого колишнього улюбленця.

Бурхливі події 1668 року стали початком кінця і для Мефодія Филімоновича. З єпископського маєтку в селі Ушні його схопив чернігівський полковник Д.Многogrішний і разом з дітьми, ченцями та челядниками відправив до Чернігова, де Мефодія 4 тижні тримали під "крепким караулом". Захоплена козаками єпископська "ризниця" за розпорядженням намісника Чернігівської архієрейської катедри Гавріїла Олешковича була відправлена до Києво-Печерської лаври.

Місцєблжустителя Київської митрополії згубила його подвійна гра. Козаки підозрювали єпископа у зв'язках з Москвою, і невдовзі перевезли у в'язницю в Седнів, оскільки поширилися чутки, буцімто київський воевода П.Шереметєв хоче визволити єпископа. Невдовзі до

Седнева прибув полковник П.Новський, котрий привіз Мефодія Филимоновича в табір П.Дорошенка під Пирятином. Згодом місцеблюстителю відправили в Чигирин до митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, котрий нарешті одержав благословення на Київську катедру від Константинопольського патріарха. Тут, в Чигирині, митрополит Йосип прислав до Мефодія ченця, котрий від імені архипастиря зняв з єпископа мантию та панагію і заявив йому, що він "в єпископах быть недостоин, для того, что принял рукоположение у Московского митрополита, а другая де ему причина та, что служит великому государю, а гетману Дорошенку и ему митрополиту добра не хочет". Після цього єпископа-розстригу зіслали до Уманського монастиря на покаєння. Водночас митрополит Йосип наклав заборону на священиків, котрі були висвячені Мефодієм. Наказавши відібрати у них ставленицькі грамоти та спалити антими́си, освячені Мефодієм, він вимагав з'явитися цим священикам у Чигирин для повторної висвяти.

Але на цьому пригоди Мефодія Филимоновича не закінчились. Про подальші події сам колишній ніжинський протопоп розповідав так: "И в том монастыре сидел он за крепким караулом. И купили лошади черной поп Митрофан до архидиякон Лаврентий, а деньги взяли 20 червоных у сына его, да у них было своих денег 40 рублей, лошади купили на те деньги, и проведав дорогу, куда им мочно уйти, подъехали к нему ночью, и он, караульщик черньцов напоя пьяных, ушел ночью и поехал с ними в Киев".

4 вересня 1668 року втікачі прибули до Києва. Мефодій Филимонович сподівався знайти допомогу і підтримку у Київського воеводи П.Шереметєва, але той не дозволив єпископу служити у Софійському соборі, а наказав приставити до його будинку міцну варту. Єпископ Мефодій звернувся з листом до впливового ігумена Феодосія Софоновича з проханням допомогти примиритися з Шереметєвим, але київське духовенство і не збиралось

заступатися за свого колишнього місцєблжустителя. Не заступився за опального єпископа і архімандрит Інокентій Гізель, відмовившись повернути Мефодію вилучену у нього "ризницю".¹³

Намагаючись виправдати свої дії та ускладнити слідство, Мефодій Филімонович на допиті свідчив проти київських архієреїв, примусивши їх давати пояснення. Але становище колишнього єпископа значно погіршилось, коли 19 вересня гетьман П.Дорошенко надіслав копію листа Мефодія, знайденого в паперах І.Брюховецького після його загибелі. Зміст цього листа остаточно викрив Мефодія як спільника бунтівливого гетьмана. "Для Бога, не оплошайся, милость твоя, – писав Мефодій Брюховецькому, – как вижу, идет не о ремешке, но о целой кожи нашей. Чаять, тот чесной Нащокин к тому привел и приводит, чтоб вас, купно ж и нас с вами, взял за шею, выдать ляхам". У цьому листі Мефодія містились і нападки на київського воєводу Шереметєва: "Шеремет самых бездельных ляхов приемлет, и их подбивает; бедных людей мучит, а ляхов удовольствывает, из пушек стреляет, а казаков, хотя бы какие честные люди, за лятских собак не почитает..., да и с Дорошенком ссылается... Лучше смерть, нежели зол живот. И ты буди остерегателен, чтоб, храни Боже, не похотели и тебя как покойного Барабаша, в казенную телегу замкнуть, вместо подарка ляхом отослати. А от нас уж им плохо будет".¹⁴

Розслідування просувалось повільно, а ситуація в Україні була надзвичайно неспокійною. Саме тому воєвода П.Шереметєв вирішив відправити Мефодія в Москву "для того, чтоб он и в Киеве каких бунтов не завел". Виконати це доручили стрілецькому голові І.Мещерінову зі стрільцями.

Мефодія Филімоновича везли човном річкою Дніпром, і коли він та його охоронці прибули до Старого Бихова, польський комендант цього міста Юдицький попередив І.Мещерінова, що невідомі люди і місцеві "своевольные мужики" готують у Могильові заворушення, під час яких планується визволити єпископа. За два дні до

їхнього приїзду до Старого Бихова з'явилася двоє кінних людей, котрі назвалися Печерськими монахами. Після того ці невідомі відбули до Могильова, де "мужиков взбунтовали". Враховуючи цю інформацію, стрілецький голова негайно змінив маршрут і поїхав не через Могильов, а на Чауси та Смоленськ. Напад на конвоїрів готували люди Мефодія Филімоновича, і він, звичайно, знав про ці плани. Коли конвой прибув до міста Чауси, Мефодій з лайкою накинувся на сотника, що його супроводжував, і кричав на нього: "Бог до вас добр, что вы на Могилев не поехали, увидели бы вы сами, что б над вами в Могилеве учинили".¹⁵

25 листопада 1668 року Мефодія привезли до Москви, де його чекало тривале слідство. Колишнього єпископа та місцеблюстителя Київської митрополії засудили на Соборі, що складався з духовних та світських осіб під головуванням патріархів Олександрійського Паїсія та Московського Іоасафа. Суд розпочав роботу у 1668 році, але, як з'ясувалось, доказів вини підсудного було недостатньо. У липні 1669 року посланець П.Дорошенка Ф.Коробка привіз до Москви папери І.Брюховецького, серед яких був злополучний список листа Мефодія. Саме цей лист до покійного гетьмана і фігурував як головний доказ зради Мефодія Филімоновича. Але, як не просили московські урядовці надіслати оригінали листування Мефодія з гетьманом, П.Дорошенко так цього і не зробив. Можливо, в оригіналі листа містились деякі подробиці про зв'язки М.Филімоновича та І.Брюховецького з П.Дорошенком, про які останній не мав особливого бажання повідомляти у Москву. Фактично, слідство зайшло в глухий кут. А тим часом події в Лівобережній Україні відбувались на користь Москві. До влади там прийшов гетьман Д.Многогрішний, який присягнув на вірність царю Олексію Михайловичу. Невдовзі, у липні 1670 року місцеблюстителем Київської митрополії був призначений чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Отже, особа Мефодія Филімоновича для московського уряду втратила

будь-яке значення, і його зрештою залишили у спокої. Але оскільки його діяльність і постійні інтриги визнали шкідливими, колишнього єпископа заслали до Московського Новоспаського монастиря.¹⁶

На цьому активна політична діяльність Мефодія Филімоновича закінчилась, хоча його ім'я після того ще кілька разів з'являлось на сторінках офіційних документів. Так, у 1671 році делегація військової старшини від гетьмана Д.Многрішного клопоталася про повернення Мефодія з Москви в Україну, але полковникам відповіли суворою відмовою і наказали більше про це ніколи не писати. У 1675 році, коли помер Київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський, у Києві поширились чутки, що Мефодія невдовзі визволять та знову зроблять митрополитом. Але чутки лишилися чутками.

У монастирі Мефодій жив не дуже погано. Його часто відвідував син Костянтин, котрий невдовзі прийняв чернецтво і став ієромонахом Києво-Братського монастиря Кирилом. У 1676 році, перед тим, як назавжди покинути Московську державу, повернувшись із заслання у далекому Тобольську, М.Филімоновича відвідав його старий знайомий хорватський католицький священник Юрій Крижанич. Не забували про колишнього єпископа й московські патріархи. Так, у 1675 році він отримав від патріарха Іоакима подарунок – 10 рублів милостині, а з 1685 року Мефодію щорічно виплачували 50 рублів щорічного жалування на “келейні розходи”.

Маєтності Мефодія, що знаходилися у Ніжинському полку, а саме села Ушня, Воловиця, Кладьковка, Степановка “с кгрунтами, покосами и озерами”, були у нього відібрані і за наказом гетьмана Дем'яна Многрішного передані Чернігівському архієрейському дому. Але, можна гадати, дещо з майна за колишнім протопопом залишили і після його запроторення до монастиря. Маємо звістку про те, що 1679 року одну з маєтностей Мефодій подарував Києво-Братському монастирю, де в цей час перебував ієромонахом його син.

Але повернутись в Україну ченцю Мефодію, колишньому ніжинському протопопу Максиму Филімоновичу, вже не довелося. Він помер у Новоспаському монастирі, де і був похований в крипті під монастирським соборним храмом. Трапилось це не пізніше березня 1690 року.¹⁶

ВИСНОВКИ

Життя та діяльність ніжинського протопопа Максима Филімоновича не можна розглядати поза контекстом української історії доби "Руїни". Він був водночас і породженням того буремного часу, і творцем драматичних подій, які призвели до руйнування підвалин української державності, започаткованої національно-визвольним рухом 1648-1657 років.

Головною діючою особою історії, соціального процесу завжди є людина, індивід. Отже, його характер, пристрасті і сумніви, роздуми і вчинки не можуть не впливати на цей процес. Еріх Фромм, відомий німецький філософ і психолог, автор ряду широко відомих праць з соціальної психології, писав: "Щоб розуміти динаміку громадського розвитку, ми повинні розуміти динаміку психічних процесів індивіда, так само, як і для розуміння індивіда необхідно сприймати його разом із суспільством, у якому він живе".

В особі ніжинського протопопа Максима Филімоновича кристалізувалися в найконцентрованішій формі риси характеру, притаманні новій українській політичній еліті, яка активно формувалася в бурхливих подіях середини XVII століття і заступала місце польської шляхти. Але складні соціальні процеси, викликані зміною структури суспільства, завжди пов'язані з відповідними глибинними зрушеннями в психології як окремих людей, так і суспільних станів. Зміна ролі у суспільстві, невідповідність закладених попередніми суспільними відносинами стереотипів мислення і поведінки новій, часто небезпечній і катастрофічній ситуації, викликали у людини почуття непевності, тривоги, сумнівів, дезорієнтації, страху. Ці почуття і впливали значною мірою на ідеологію цієї нової суспільної верстви, спонукали її шукати зовнішньої опори для своєї діяльності, викликали до життя складний механізм "втечі від свободи", породжували таке нове суспільне явище, як політичний авантюризм.¹

Такою зовнішньою опорою для значної частини нової

української політичної еліти в цей час стає промосковська орієнтація. Але ці московфільські настрої наштовхнулися на зустрічний “рух”, спричинений тенденціями до поширення політичного впливу централізованої Московської держави на всі східнослов'янські землі. Втягування українського суспільства в гравітаційне поле московського експансіонізму і призвело до катастрофічних наслідків для молодого козацької держави, що вилилися в бурхливі події “Руїни”.

Видатний історик М.Грушевський свого часу чітко виділив два чинники, які сприяли посиленню московфільських настроїв в середовищі української еліти. На його думку, це були користь і страх. Після приєднання України до Московської держави головним стимулом для політичної діяльності української старшини стає “вислужування” перед московським урядом для приватної користі, маєткових надань, “пожалувань”, а згодом – урядів у козацькому війську, церковній ієрархії тощо. У тому ж напрямку діяв інший чинник – страх. Застосування жорсткої карної системи, органічно противної українській душі з її традиційно високим рівнем відчуття власної гідності, а саме: биття батогами, заслання до Сибіру, відбирання майна, смертна кара, – все це справляло на людність в Україні невимовно жахливе враження, призводило до втрати психологічної опірності перед нею. “...Поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе ганебний тип “самовідреченого” служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави”.²

Але “упривілейований” характер української еліти, спільні інтереси якої полягали в збереженні “давніх прав та вольностей”, закономірно прийшли в суперечність з абсолютистськими намірами Москви. Так само анархічні, антишляхетські настрої переважної “демократичної” більшості населення України, що сформувалися за часів

"Хмельниччини" і мали спочатку яскраво виражений промосковський характер, з часом зіштовхнулися з політикою московського уряду, спрямованою на поширення і консервацію феодальних порядків. Все це, зрештою, і призвело до рішучої зміни настроїв в українському суспільстві, що відбулися у 1665-1667 роках і призвели до масових виступів проти московських воєвод та царського уряду Олексія Михайловича.

Життя та діяльність ніжинського протопопа Максима Филімоновича є чудовою ілюстрацією тих складних процесів, що відбувалися в українському суспільстві в цей переломний період. В душі цього священика боролися найсуперечливіші почуття і бажання: користолюбство і прагнення до влади, москвофільство і бажання зберегти традиційний політичний і церковний устрій України, хотіння "вислужитися" перед московським царем і страх перед можливістю бути їм покараним. Він, безумовно, належав до кола поміркованих українських "автономістів", що виступали за союз з єдиновірною Москвою на умовах Березневих статей 1654 року і відстоювали необхідність збереження осібногo політичного та церковного устрою України. Як і переважна більшість української людності того часу, він поєднував антишляхетські, "демократичні" уподобання середніх прошарків суспільства з прихильністю до Москви. Політичний авантюризм М.Филімоновича був породжений як прагненням значно покращити матеріальний стан і суспільне становище за рахунок політичної діяльності, так і внутрішніми ваганнями, що відбувалися під впливом тих чи інших політичних подій.

Розпочавши активну діяльність за часів "Хмельниччини" при підтримці ніжинського полковника І.Золотаренка, видатного сподвижника гетьмана Б.Хмельницького, М.Филімонович швидко набув політичного досвіду. Це дозволило йому після смерті покровителя стати самостійною політичною фігурою.

М.Филімонович не був ідейним натхненником антигетьманського повстання М.Пушкаря 1657 року, як це

помилково вважав В.Липинський. Першим самостійним кроком його на політичній арені стала участь в організації виступу проти гетьмана І.Виговського та укладеної ним Гадяцької угоди, що відбувся у серпні 1659 року. Саме в ході підготовки цього повстання ніжинський протопоп і став агентом московського уряду, в чій обов'язки входило не лише збирання інформації, але й агітаційно-пропагандистська діяльність серед місцевого населення. Але, виступаючи за союз з Москвою, М.Филимонович водночас рішуче відстоював єдність України. Про це, зокрема, свідчать неодноразово пропоновані ним проекти приєднання з допомогою військової сили Правобережних земель в обмін на збільшення політичного впливу Москви на Лівобережжі.

Яскраво виражена промосковська орієнтація та честолобство М.Филимоновича стали причиною того, що саме в його особі царський уряд здійснив першу спробу підпорядкувати Київську митрополію патріарху Московському. Хіротонія М.Филимоновича 1661 року в архієрейський сан та призначення місцєблюстителем Київської митрополії, незважаючи на неканонічність, ще більше додали йому політичної ваги, перетворили в найвпливовішу постать на політичній арені України.

Не відповідають, на наш погляд, дійсності твердження автора "Літопису Самовидця" про те, що І.Брюховецький, прагнучи гетьманської булави, підкупив Мефодія і завдяки цьому домогся прихильності московського уряду. Союз цих двох діячів справді мав місце й існував впродовж 1661-1663 років, але по суті своїй це був союз політичний і тимчасовий. Насправді не фінансові інтереси, а вороже ставлення з боку більшості київського духовенства та конфлікт з наказним гетьманом Я.Сомком і козацькою старшиною після Козелецької ради примусили єпископа Мефодія піти на зближення з кошовим гетьманом. У свою чергу, І.Брюховецький шукав підтримки впливового "московського агента" для перемоги на виборах. Ми не маємо жодних свідчень про взаємні приятельські стосунки

між цими двома діячами. Зрозуміло, що такий союз не міг бути тривалим, і дійсно, вже після Ніжинської "Чорної" ради він розпався. Причому, ініціатором конфлікту з єпископом був саме гетьман І.Брюховецький, котрий за будь-яку ціну намагався позбутися опіки впливового місцєблєститєля митрополічної катєдри.

Активна участь, яку брав єпископ Мефодій у суспільному житті впродовж 1661-1667 років, була не лише проявом жорсткої політичної боротьби та особистих конфліктів між політичними діячами того часу. Суперечності, що виникали поміж ним і наказним гетьманом Я.Сомком, а згодом – з колишнім союзником гетьманом І.Брюховецьким, на нашу думку, несли в собі елементи конфлікту поміж світською і духовною владами і були спричинені прагненням вищого духовенства відігравати провідну роль саме у політичному житті.

Дуже мало відомо про церковні справи М.Филимоновича. На відміну від інших його сучасників, таких, наприклад, як Л.Баранович, І.Гізель, Й.Галєтовський, єпископ Мефодій не залишив друкованих поетичних, філософських чи богословських праць. Він був, у першу чергу, політиком, ніж релігійним діячем, і вся його енергія була спрямована в суто політичну діяльність. Але, незважаючи на промосковські настрої, ставши місцєблєститєлем Київської митрополії, Мефодій Филимонович став захисником корпоративних інтересів київського духовенства, які багато в чому збігалися з його особистими інтересами. Саме це й призвело до остаточного його розриву з Москвою, що відбувся у 1668 році.

Вагання, сумніви і зміна політичної орієнтації у взаєминах з московським урядом не були лише особистою драмою М.Филимоновича. Аналогічні сумніви та вагання спостєрігаємо в настроях інших сучасників М.Филимоновича. Так, київський дослідник І.Верба простєжує подібне "роздвоєння" в особі відомого церковного, культурного і політичного діяча Чернігівського архієпископа Лазаря

Барановича. Активна діяльність останнього відбувалась у двох напрямках: з одного боку, вона “сприяла посиленню позицій царизму в Україні з метою припинення міжусобної боротьби і запровадження внутрішнього спокою”, а з іншого – “обмежувала втручання Московської патріархії в суверенні права автономної Української Православної Церкви”.³

Найвизначніший період української історії доби “Хмельниччини” і “Руїни” закінчився повним крахом ідеї утвердження національної державності. Політичний авантюризм таких діячів, яким був М.Филимонович, мав катастрофічні наслідки як для цієї ідеї, так і для них самих. Це був своєрідний симптом тих глибинних процесів, що відбувалися в українському суспільстві в цей переломний час під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Численні економічні, політичні і психологічні складові, які, поєднуючись, визначали соціальне спрямування діяльності людей, зрештою спричинили до того драматичного періоду в історії України, який ми знаємо під гіркою назвою “Руїни”.

ПРИМІТКИ

Вступ

1. Большой энциклопедический словарь.-М.,1991.-Т.1-С.10.
2. Липинський В. Україна на переломі // Український історичний журнал.-1992.-№2-С.144-149.
3. Потульницький В.Теорія української політології.-К.,1993.-С.144-150; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.-Мюнхен, 1983.-С.16-18.
4. Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина.-1993.-№5-С.71-76.
5. Історія Русів. - К.,1991. - С.208; Маркевич Н. История Малороссии. - М.,1842. - Т.II - С.158 - 163; Бантиш-Каменский Д. История Малой России.-К., 1993.-С.240, 263.
6. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви.- СПб., 1883.-Т.XII – С.559; Євгеній (Болховітінов). Вибрані праці з історії Києва.- К.,1995.-С.169, 173-174.
7. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Чернигов, 1874. – Кн. VII. - С.377.
8. Соловьев С. История России с древнейших времен.- М., 1991.- Кн.VI-Т.XI-XII – С.7-8, 32-33, 79-94, 108-109, 132, 146-148.
9. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995.- С.130.
10. Карпов Г. Мефодий Филимонович, епископ Мстиславский и Оршанский // Православное обозрение.-1875.-№1-С.72.
11. Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Юго-Западной России.-К., 1872.-Т.V.-Ч.1 – С.71-72,77.
12. Левицкий О. Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века.-К., 1875.-С.459; Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий.-К.,1901.-С.2; Востоков А. Нежинская рада

- 1663 г. // Киевская старина.-1888. – Т.XXI – С.125-139;
Сумцов М. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – Вып. I – С.143.
13. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - М., 1899.-С.107-110.
 14. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т.1 – С.184.
 15. Грушевський М. Історія України-Руси.-К., 1996.-Т.IX-Кн.1-С.748; Т.IX-Кн.2.-С.929, 934 та ін; Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків.-К., 1990.- Т.2 – С.238-240, 245-250, 281-300.
 16. Липинський В. Релігія і церква в історії України.-Нью-Йорк, 1956.-С.33-34.
 17. Дорошенко Д. Нарис історії України.-Мюнхен, 1966.-Т.II-С.61-62; Огієнко І. Українська церква. Нарис історії.- К.,1993.-С.174; Полонська-Василенко Н. Історія України.-К., 1993.-Т.II-С.39,42,195-196.
 18. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. - Нью-Йорк, К., 1990. – Т.2 - С. 314-322; О.Лотоцький. Автокефалія. – К., 1999. – Т.II. – С. 369-370.
 19. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століття. Досліди над "Літописом Самовидця".- Харків, 1930.-Т.I.-С.147-254; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII століття.-К.,1967.-С.110; Голобуцький В. Запорізьке козацтво.-К.,1994.-С.425-434.
 20. Борисенко В. Українська держава у другій половині XVII століття // Київська старовина.-1994.-№5-С.2-7; Верба І. Роль Лазаря Барановича в українсько-російських отношениях второй половины XVII века // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції. - Чернігів, 1992.-С.82-85;

- Горобець В. Від союзу до інкорпорації. Українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII століття. - К., 1995.-С.49-52; Лисенко І. Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський // Київська старовина.-1994.-№6-С.67-71; Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII століття). - К.,1995.-С.122-123, 129-130; Мордвінцев В., Харишин М. Київська митрополія за часів Визвольної війни // Київська старовина.-1995.-№4-102-115; Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670 р.р.) // Київська старовина. - 1993.- №6-С.2-16.
21. Смолій В., Степанков В. Вказ.праця. –С.4-5,11.
 22. Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату.-К.,1995.-С.101-102,116.
 23. Крижанівський О., Плохій С. Історія Церкви і релігійної думки в Україні. Кінець XVII – середина XIX століття.-К.,1994.-Т.3.-С.91-94.
 24. Макаров А. Світло українського Барокко.-К.,1994.-С.37.
 25. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.-СПб.,1863-1892.-ТТ.IV-VIII,X, XIV, XV (Далі – Акты Ю.З.Р.); Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с московским правительством, 1665-1667 гг. - Чернигов, 1901. - С.60-62; Письма преосвященного Лазаря Барановича. - Чернигов, 1865.-С.31-35.
 26. Оглоблін О. Українсько-московська угода 1654 року.- Нью-Йорк, Торонто,-1954.-С.20-21.
 27. Літопис Самовидця.-К., 1971.-С.65-92; Петровський М. Вказ.праця.-С.147-254.
 28. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.-К., 1992.-С.126-137; Літопис Самійла Величка.-К.,1991.-Т.2.-С.17-22, 26, 109; Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 239, 257.
 29. Белокуров С. Из духовной жизни московского общества XVII века.-М.,1902.-С.161-168; Дивись також:

Пушкарев Л. Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества.-М., 1984.-С.73-75.

РОЗДІЛ I. Початок політичної кар'єри

1. Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Б.Хмельницкого // Киевская старина.-1888.-№7-С.102-110.
2. Петровський М.Вказ.праця.-С.70.
3. Бантиш-Каменский Д. Вказ.праця.-С.539.
4. Див.: Українська поезія. Середина XVII ст.-К.,1992.-с.204-209.
5. Цитується за виданням: Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1998. - Т. IX - Кн. II - С. 748-749; Харлампович К. Вказ. праця. – С.182.
6. Див.: Морозов О. Брати Золотаренки // Сіверянський літопис.-1995.-№5.-с.28-33; №6.-с.28-32.
7. Акты Ю.З.Р. - СПб., 1889.-Т.XIV-С.137-147; Бантиш-Каменский Д. Вказ. праця.-С.210; Голобуцький В. Запорізьке козацтво.-К.,1994.-С.406.
8. Акты Ю.З.Р. – Т. XIV-С.408-409.
9. Там же. –С.175-176.
10. Харлампович К. Вказ.праця.-С.179-180.
11. Грушевський М. Вказ. праця.-С.929.
12. Акты Ю.З.Р. – Т. XIV-С.151-152.
13. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності.-К.,1994.-С188; Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 рр.-К.,1997.-С.36-38.
14. Грушевський М. Вказ. праця.-С.1081-1082.
15. Акты Ю.З.Р. – Т. XIV-С.549-551.
16. Там же.-С.770-772; Карпов Г. Вказ.праця.-№1-С.58-75.
17. Смолій В., Степанков В. Вказ. праця.-С.210; Літопис Самовидця.-С.71.
18. Літопис Самовидця.-С.72.

РОЗДІЛ II. На чолі антигетьманського руху

1. Эйнгорн В. Вказ.праця.-С.102.
2. Харлампович К. Вказ. праця.-С.174.

3. Філарет (Гумілевський). Вказ. праця.-С.375.-Дивись також: Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України.-1993.-№2-3-С.45-48; Інститут Рукопису НБУ, - ІФ. – 09. зб. 62668, арк. 42, (копія ХІХ ст.).
4. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.111-113; Полонська-Василенко Н. Історія України. –К., 1993.-Т.2-С.38.
5. Дорошенко Д. Вказ. праця.-Т.2.-С.166-167.
6. Харлампович К. Вказ. праця.-С.184.
7. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.109-110; Соловьев С. Сочинения в 18 книгах. История России с древнейших времен. –М., 1992.-Кн.VI.-Т.11-12-С.20.
8. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.110.
9. Харлампович К. Вказ. праця.-С.184.
10. Акты Ю.З.Р.-Т.IV-СПб., 1863.-С.33; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.110.
11. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.116-117; Акты Ю.З.Р. –СПб., 1892.-Т.XV-С.53-56; Грушевський М. Історія України-Руси.-К.,1998.-Т.X.-С.158-159.
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України.-С.33-34; Акты Ю.З.Р.-Т.XV-С.171-172.
13. Дорошенко Д. Вказ. праця.-С.55-56, 61-62.
14. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.123-124.
15. Акты Ю.З.Р.-Т.IV-С.198-199.
16. Акты Ю.З.Р.-СПб., 1872.-Т.VII-С.267.
17. Там же.-С.274.
18. Дорошенко Д. Вказ.праця.-С.61.
19. Літопис Самовидця.-С.79-80.
20. Акты Ю.З.Р.-Спб, 1892.-Т.XV-С.375-384.
21. Акты Ю.З.Р.-Т.IV –С.115.
22. Дорошенко Д. Вказ. праця.-С.61; Літопис Самовидця.- С.81.
23. Харлампович К. Вказ. праця.-С.182-184.
24. Літопис Самовидця.-С.81-82.
25. Дивись докладніше: Морозов О. Гірка прозріння Юрія Крижанича // Сіверянський літопис.-1995.-№2-С.28-33.
26. Бессонов П. Юрій Крижанич // Православное обозрение.-1870.-№12-С.812.

- общества XVII века.- С.168.
28. Белокуров С. Вказ. праця.-С.161-162; Літопис Самовидця.-С.81-82; Пушкарев Л. Вказ. праця.-С.74.
 29. Акты Ю.З.Р.-Т.IV-С.248; Эйнгорн В. Вказ. праця.- С.132-134.
 30. Петровський М. Вказ. праця.-С.174-178.
 31. Акты Ю.З.Р.-Т.VII-С.316.

РОЗДІЛ III. В боротьбі за владу

1. Грушевський М. Очерк истории украинского народа.-К., 1991.-С.208-210; Оглоблін О. Вказ. праця.-С.76-77.
2. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.140-141;Акты Ю.З.Р.-Спб., 1867.-Т.V-С.6.
3. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.-К., 1994.-С.299-315;Акты Ю.З.Р.-Т.V-С.6.
4. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.141.
5. Там же.-С.148-149.
6. Там же.-С.145,150-151.
7. Акты Ю.З.Р.-Т.V-С.26-27; Эйнгорн В. Вказ. праця.- С.148-149.
8. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.153-154.
9. Карпов Г. Вказ. праця.-№1-С.70; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.161.
10. Акты Ю.З.Р.-Т.V-С.103-104.
11. Там же.-С.55-56.
12. Карпов Г. Вказ. праця.-№2-С.210.
13. Там же. –С.212.
14. Там же.-С.213; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.172-173.
15. Карпов Г. Вказ. праця.-№2-С.215-219.
16. Макарий (Булгаков) . Вказ. праця.- Т.XII-С.376; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.197-198.
17. Макарий (Булгаков). Вказ. праця.-С.570-571; Соловьев С. Вказ. праця.-С.108-109; Лисенко І. Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський// Київська старовина.- 1994-№6-С.67-71.
18. Карпов Г. Вказ. праця.-№2-С.225.

18. Карпов Г. Вказ. праця.-№2-С.225.
19. Там же.-С.226-227.
20. Там же.-С.229.
21. Там же.-С.230; Самійло Величко. Літопис. К.,1991.-Т.2-С.20.
22. Акты Ю.З.Р. – Т.V-С.100-101.
23. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский.-К., 1893.-Т.2-С.7-8.
24. Карпов Г. Вказ. праця.-№2 -С.232-233.
25. Акты Ю.З.Р.-Т.V- С.110-113, 115-118; Яворницкий Д. Вказ. праця.-Т.2 - С.240.
26. Карпов Г. Вказ. праця.-№2-С.233-234; №4-С.625.

РОЗДІЛ IV. Ніжинська “Чорна” рада

1. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.245; Самійло Величко. Літопис.-Т.2-С.22,26; Літопис Григорія Грабянки.-С.126.
2. Карпов Г. Вказ. праця.-№4-С.612.
3. Макарий (Булгаков). Вказ. праця.-Т.XII-С.570-571.
4. Власовський І. Вказ. праця.-Т.2-С.312-313; Макарий (Булгаков). Вказ. праця.-С.571.
5. Карпов Г. Вказ. праця.-№4-С.630-631.
6. Востоков А. Нежинская рада 1663 года.-С.135-136.
7. Карпов Г. Вказ. праця.- №4 -С.625; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.212-213.
8. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.209-210.
9. Там же.- С.211-216; Письма преосвященного Лазаря Барановича. – С. 10-12.
10. Востоков А. Вказ. праця.-С.134.
11. Там же.- С.130-132.
12. Акты Ю.З.Р. –Т.V-С.133-134; Карпов Г. Вказ. праця.- №4-С.640-641.
13. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.207.
14. Востоков А. Вказ. праця.-С.135; Яворницкий Д. Вказ. праця.-Т.2-С.251; Літопис Самовидця.-С.89-90; Костомаров М. Наступники Богдана Хмельницького // Галерея портретів.-К., 1993.-С.172.
15. Літопис Самовидця.-С.89; Стецюк К. Вказ. праця.-

С.237-238.

16. Літопис Самовидця.-С.91; Востоков А. Вказ. праця.- С.137-138; Див.також: Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх.-К.,1992.-С.239, 257.
17. Літопис Самовидця.-С.89-90.
18. Востоков А. Вказ. праця.-С.138.

РОЗДІЛ V. На чолі митрополичої катедри

1. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.225-226; Харлампович К.. Вказ. праця.-С.182-183.
2. Акты Ю.З.Р. – Т.V- С.205; Самійло Величко. Літопис. - Т.2 - С.77.
3. Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетия.-С.2, 31-33.
4. Макарий (Булгаков). Вказ.праця.-Т.XII-С.585.
5. Харлампович К. Вказ. праця.-С.190-191.
6. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.249.
7. Петровський М. Вказ. праця.-С.152-153.
8. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.224-225.
9. Там же.-С.253-254.
10. Соловьев С. Вказ. праця.-С.259.
11. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.259.
12. Макарий (Булгаков).Вказ. праця. - Т.XII - С.585; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.250; С.208.
13. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.274.
14. Там же.-С.275-276.
15. Карпов Г. Вказ. праця.-№6-С.232.
16. Соловьев С. Вказ. праця.-С.130-132.
17. Там же.-С.132; Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.278.
18. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.279.
19. Там же.- С.282-283.
20. Там же. - С.280-297.
21. Там же. - С.299-301.
22. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы.-С.85; Лазаревский А. Вказ. праця.-Т.2- С.86,96.
23. Ригельман О. Вказ. праця.-С.354-375.
24. Акты Ю.З.Р.- СПб., 1869.- Т.VI.- С.80-81.

25. Соловьев С. Вказ. праця.- С.147-148.
26. Голубев С. Вказ. праця.- С.35.
27. Акты Ю.З.Р. - Т.VI.- С.93.
28. Там же.- С.86.
29. Там же. - С.98-99.
30. Эйнгорн В. Вказ. праця. С.375-376.
31. Там же.- С.386-391; Огієнко І. Українська Церква. Нарис Історії.- С.177-178; Харлампович К. Вказ. праця.- С.193-199.
32. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.398.
33. Харлампович К. Вказ. праця.-С.202-203; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності.- Нью-Йорк, 1985.- С.148-150.

РОЗДІЛ VI. Рішучий перелом

1. Дорошенко Д. Нарис історії України.- Т.2- С.76.
2. Акты Ю.З.Р.- Т.Х -С.70; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.- С.161-162.
3. Акты Ю.З.Р.- Т.Х.- С.87-92.
4. Там же. - Т.VII - С.63-64.
5. Там же. - Т.Х - С.70-71.
6. Там же. - С.87-92.
7. Там же. - Т.VII - С.18-19.
8. Там же. - С.90-91.
9. Там же. - Т.Х - С.70-71.
10. Літопис Самовидця.- С.105; Акты Ю.З.Р.- Т.Х- С.75-83.
11. Акты Ю.З.Р.- Т.VII- С.90-91.
12. Літопис Самовидця.- С.107.
13. Акты Ю.З.Р.- Т.Х- С.75-83.
14. Там же.- С.62-64.
15. Там же.- С.135-136.
16. Эйнгорн В. Вказ. праця.-С.567-571.
17. Там же. -С.566-567; Харлампович К. Вказ. праця.- С.292; Пушкарев Л. Юрий Крижанич.- С.155-159; Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII-XVIII ст. // і "Сіверянський літопис". - 1997, - №1-№2, С.111-112.

ВИСНОВКИ

1. Фромм Э. Бегство от свободы.- М., 1990.- С.7-8.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. –С.139-140.
3. Верба И. Роль Л.Барановича в украинско-российских отношениях второй половины XVII века.- С.82-84.

СЛОВО ПРО КНИГУ ТА ЇЇ АВТОРА

“Горе тій чайці-небозі, що вивела чаєнят при битій дорозі”. Цей вірш, який, за легендою, належить гетьманові України Івану Степановичу Мазепі, став народною пісню. В ньому віддзеркалюється трагічна, драматична і водночас героїчна історія України. України, яка багато століть перебувала на роздоріжжі історичних шляхів, “при битій дорозі”. У такій суперечливій обстановці склався менталітет українського народу.

Сьогодні Україна вийшла на пряму дорогу самостійності і державної незалежності. І дай Бог, щоб цей шлях привів до побудови правової, заможної та авторитетної європейської держави. Все це залежить від нас самих, від нашого вибору, від патріотизму, від того, як ми будемо втілювати в життя національну ідею.

Сьогодні багато говорять про те, що менталітет, котрий виявлявся в діяльності національної еліти нашого народу, часто заважав українцям у вирішенні важливих історичних завдань. Про це свідчить наша історія, як давня, так і новітня. А в деякі найважливіші, переломні моменти нашого буття саме цей менталітет набував найгірших рис авантюризму та саморуйнування.

Історичний нарис Олександра Морозова є спробою розібратися в причинах політичного авантюризму найвпливовіших діячів української історії XVII століття на прикладі життя та діяльності ніжинського протопопа Максима Филімоновича. Автор аргументовано, логічно і переконливо висвітлює історіографію проблеми, полемізує з іншими авторами, виправляє їх окремі помилки та неточності, подає власне трактування тих чи інших подій та явищ. Безумовно, цей нарис знайде зацікавленого читача ще й тому, що драматичні події української історії XVII ст. подаються на місцевому, ніжинському матеріалі.

Необхідно зазначити, що Олександр Морозов поєднує духовно-просвітницьку діяльність як священик Всіхсвятської парафії УПЦ Київського патріархату в Ніжині з серйозною науково-дослідницькою діяльністю. Він є автором багатьох розвідок та публікацій, що друкувалися в часописах “Київська

старовина”, “Пам’ятки України”, “Пам’ять століть”, “Сіверянський літопис” та інших періодичних виданнях. Тим більше приємно відзначити ініціативу Ніжинського педагогічного університету імені Миколи Гоголя, Духовно-просвітницького центру “Відродження” Всіхсвятської церкви м.Ніжина та міського товариства “Просвіта”, що допомогли автору видати першу його книгу. Сподіваюся, що у записниках дослідника знайдеться чимало цікавих матеріалів, які реалізуються у майбутніх книгах Олександра Морозова.

Іван Костенко,
кандидат історичних наук,
завідуючий Музеєм рідкісної книги
Ніжинського державного
педагогічного університету
імені Миколи Гоголя

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адамович Симеон, протопоп 12, 20, 48, 52, 67, 77, 83,
110-112
- Анатолій, ієромонах 97
- Ангеліна, стариця 92
- Афанасій, старець 65
- Бабський Василій, протопоп 45, 71, 77
- Байбаков Ф., рос. дипломат 49
- Балабан Діонісій, митрополит 16, 41-43, 59-62,
70, 77, 78, 80
- Бантиш-Каменський Д., історик 10, 26
- Барабаш Я, козацький отаман 43
- Баранович Лазар, архієпископ Чернігівський 12, 16, 18, 20, 21,
41, 59, 61-64, 69, 71, 77, 81,
82, 101, 103, 105, 107, 113,
117, 124, 125
- Батюшков, рос. воевода 68
- Башмаков Д., думний дяк 92
- Бєлокуров С., історик 24
- Болховітінов Євгеній, митрополит 10
- Борецький Йов, митрополит 9, 93
- Борисенко В., історик 17
- Брюховецький Іван, гетьман 12, 17, 20, 22, 63, 67, 72-76, 79,
83, 85-89, 91-103, 108-114, 116,
117, 123.
- Бубліцевич Віктор, ігумен 81
- Бувайло Г., полковник охотницький 75
- Булгаков Г., рос. дипломат 20, 49
- Бутович Григорій, протопоп 27, 59, 60, 77
- Бутурлін А., рос. воевода 41, 56
- Бутурлін В., боярин 20, 25, 28
- Великогагін Д., окольничий 20, 80, 82-86
- Величко Самійло, козацький літописець 21, 23
- Верба І., історик 17, 124
- Виговський Іван, гетьман 16, 17, 21, 23, 40, 41,
45-52, 54, 56, 58, 59, 123

Власовський І., історик 14, 15, 78
Волконський І., рос. воєвода 88
Володимирський-Буданов М., історик 25
Востоков О., історик 12
Гагарін М., рос. дипломат 87
Галятівський Йоаникій, ігумен 80, 89, 124
Гізель Інокентій, архімандрит 20, 59, 61, 69, 71, 80, 81, 92,
94, 102, 108-110, 113, 116, 124
Голобуцький В., історик 17
Голубєв С., історик 12
Горленко Л., полковник 68, 97
Горобець В., історик 17
Грабянка Григорій, козацький літописець 21, 23
Грушевський М., історик 13, 14, 34, 36, 58, 121
Гуляницький Г., полковник 26, 48-50, 52, 55
Гумілевський Філарет, архієпископ Чернігівський 10
Дворецький В., полковник 51, 90, 93, 101, 102
Дзик Мелетій, ігумен 80, 101
Діонісій, ігумен 39
Діонісій, патріарх Константинопольський 88
Долгорукий, князь 99
Долгоруков Г., воєвода 49
Дорошенко Д., історик 14, 108
Дорошенко Петро, гетьман 16, 48, 58, 107, 108, 114-117
Дубяговна, польська шляхтянка 102
Ейнгорн В., історик 12, 19, 61, 70, 88, 90, 105
Єремович, учитель 93
Желябузький І., рос. дипломат 112
Жидовінов І., посланець 56
Забіла П., сотник 53, 56
Загоровський Віктор, ігумен 89, 90
Зайончковський Йов, архімандрит 59
Золотаренко Ганна, дружина Б.Хмельницького 30
Золотаренко Василь, полковник 20, 26, 29-31, 39, 42, 49, 51,
53, 55, 56, 60, 62-66, 68, 69,
71-74, 83, 86, 90, 91

Золотаренко Іван, полковник 20, 26, 28-31, 33-39, 42, 122
Іоаким, патріарх Московський 118
Іоасаф, ігумен 61
Іоасаф, патріарх Московський 117
Карпов Г., історик 11, 19
Касогов Г., рос. воєвода 95
Каченовський А., райця 53, 58
Кобилецький Г., наказний полковник 49, 53, 56
Коробка Ф., 117
Косов Сильвестр, митрополит 34, 40, 59
Костомаров М., історик 11
Костянтин, син Максима Филімоновича 84., 93, 118
Креховецький, ігумен 70
Крижанівський О., історик 18
Крижанич Ю., католицький священик 21, 23, 53, 54, 56, 118
Курчин А., бурмістр 56
Лаврентій, архідиякон 115
Макарій, патріарх Антиохійський 105
Макаров А., мистецтвознавець 20
Маркевич М., історик 10
Мартин, небіж Максима Филімоновича 48
Мартінович Артем, полковник 111
Мелетій, ієродиякон 76, 94
Мельник Л., Історик 17
Мещерінов І., стрілецький голова 67
Мещерінов О., рос. воєвода 67
Митрофан, священик 115
Многогрішний Дем'ян, гетьман 16, 114, 117, 118
Могила Петро, митрополит 9, 40, 93
Мойсей, біблійний пророк 28
Мордвінцев В., історик 17
Нелюбович-Тукальський Йосип, митрополит 16, 70, 71, 88,
94, 109, 115, 118
Немирич Ю., 46, 52, 55
Никон, патріарх Московський 12, 41, 43, 60-62, 70, 99, 101,
103, 104

Огієнко (Іларіон), митрополит 14
Оглоблін О., історик 21
Олександр, єпископ Вятський 105
Олексій Михайлович, цар Московський 12, 20-25, 29, 31-33,
35, 37, 38, 43, 48, 57, 60, 61,
63-65, 67-69, 71, 74, 77-79,
87, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 101,
104, 105, 107, 109, 110, 112,
113, 117, 122

Олешкович Гавриїл, намісник 66, 114
Ордин-Нащокін А., рос. дипломат 107, 108, 110
Паїсій, патріарх Олександрійський 105, 117
Петровський М., історик 16, 56, 91
Пітирим, митрополит 63, 69, 70, 104, 105
Пилип, козацький полковник 30
Поклонський К., білоруський шляхтич 35, 36
Полонська-Василенко Н., історик 14
Полоцький Симеон, єпископ 20
Пушкар М., полковник 42-44, 46, 47, 122
Радзивілл Я., литовський гетьман 20, 36
Ракушка-Романовський Р. 20, 22, 23, 26, 53, 54, 62
Ржевський І., рос. воєвода 20, 21, 102, 109-113
Ромодановський Г., рос. воєвода 20, 48, 50, 51, 65, 71-75,
93, 98, 114

Ртищев Ф., боярин 20, 44, 41, 73, 93
Рябуха І., обозний 56
Самарський Андрій, священник 50
Скуратов П., стольник 50
Сигізмунд III, польський король 25
Сидоров М., сотник 56
Силич А., полковник 72
Симеон, дякон 87
Смолій В., історик 17
Сомко Яким, наказний гетьман 20, 23, 62, 63, 65-69, 71,
73-76, 79, 80, 82, 83, 85, 86,
88-91, 123, 124

Софонович Феодосій, архімандрит 21, 23, 80, 115
Софроній, грецький митрополит 84
Соловійов С., рос. історик 11
Старушич Климентій, ігумен 71
Степанков В., історик 17
Стецюк К., історик 16
Страсбург, полковник 85
Сумцов М., історик 12
Терещенко Ф., полковник 52
Терновський С., історик 12
Тетеря Павло, гетьман 82, 85, 88, 89, 92, 94, 95
Трубецької О., воєвода 20, 45, 50, 51, 55, 56, 58, 59, 61
Тур Олексій, архімандрит 80
Тяпкін В., стряпчий 109
Углицький Феодосій, архієпископ 94, 103
Феодосій, митрополит 107
Фролов С., рос. посланець 102
Фромм Еріх, філософ 120
Харишин М., історик 17
Харлампович К., історик 13, 19, 28, 33, 44
Хитрово Б., боярин 42
Хлопов К., рос. воєвода 90, 92
Хмельницький Богдан, гетьман 8, 13, 17, 25, 26, 29, 30,
33-35, 40, 41, 58, 62, 100,
Хмельницький Юрій, гетьман 58, 60, 62, 66, 67, 70, 72
Царенко Н., сотник 55
Цецура Т., полковник 23, 52-55, 58
Чижевський Д., філософ і літературознавець 8
Шевченко О., історик 17
Шереметев В., рос. воєвода 20, 48, 49, 62
Шереметев П., рос. воєвода 20, 100, 102, 103, 109, 114-116
Ширкевич Ієремія, ігумен 81
Шматковський Іван, протопоп 77
Шмотович, козацький отаман 89
Шумейко П., полковник 26
Щербак В., історик 17

Юдицький, польський комендант 116
Яворницький Д., історик 2, 13
Яким, осавул 75
Яковлів К., райця 56
Ян Казимір, польський король 92
Ясинський Варлаам, ігумен 101
Ячник І., козак 55

ЗМІСТ

Від автора	4
Вступ	7
Розділ I. Початок політичної кар'єри	25
Розділ II. На чолі антигетьманського руху	40
	58
Розділ III. Боротьба за владу	
Розділ IV. Ніжинська "Чорна рада"	76
Розділ V. На чолі митрополичої ради	88
Розділ VI. Рішучий перелом	108
Висновки	120
Примітки	126
Іван Костенко. Слово про книгу та її автора	136
Іменний покажчик	138
Зміст	144
Список опублікованих праць О.С.Морозова	145

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ О.С.МОРОЗОВА

1. Ніжинська драма 1668 року // Збірник тез науково-практичної конференції "Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія та сучасність".- Рівне, 1993.-С.108-109.
2. Брати Зосимаді – видатні діячі грецької громади в Ніжині // Україна-Греція: історія і сучасність (вересень 1993 р.). Тези доповідей.-К., 1993.-С.38-40.
3. Грецькі храми в Ніжині // Академія пам'яті В.Б.Антоновича (березень 1993 р.). Тези доповідей.-К., 1993.-С.25-27 (у співавторстві з І.П.Костенком).
4. До історії гербів міста Ніжина // II-а наукова геральдична конференція (листопад 1992 р.). Збірник тез.-Львів, 1992.- С.47-49 (у співавторстві з І.П.Костенком).
5. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць. Нові знахідки // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О.Кузнецова (вересень 1995 р.). – Чернігів-Славутич, 1995.- С.101-103.
6. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України.-1993.-№2-С.45-48.
7. Грецькі храми в Ніжині. // Київська старовина.- 1995.- №2-С.69-73 (у співавторстві з І.П.Костенком).
8. Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату // Київська старовина.- 1995.-№2-С.11-17.
9. Гірка прозріння Юрія Крижанича. // Сіверянський літопис.-1995.-№2-С.28-33.
10. Брати Золотаренки. Нарис перший: Іван Золотаренко // Сіверянський літопис.-1995.-№5-С.28-33.
11. Брати Золотаренки. Нарис другий: Василь Золотаренко // Сіверянський літопис.-1995.-№6-С.28-32.
12. Брати Зосими. До історії грецької громади в Ніжині // Сіверянський літопис.-1996.-№4-С.65-72 (у співавторстві з І.П.Костенком)

13. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали.- Ніжин, 1994.-Вип.1-32 с. (у співавторстві з І.П.Костенком)
14. "Чорний вівторок" України // Біла книга "чорного вівторка". - К., 1995.-С.108-113.
15. Хоробрий полковник Григорій Гуляницький // Вісті.-1995.- №43.
16. Братя Зосими // Логос.-1994.-№1.
17. Брати Зосими // Просвіта.-1993.-№4.
18. Остер: звідки ця назва? // Ніжинський вісник.-1992.-№6.
19. Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Просвіта. -1993.-№4.
20. Претенденти. До 330-річчя Ніжинської "Чорної ради" // Ніжинський вісник.-1993.-№34-36.
21. Ніжинські полковники: Іван Обидовський // Просвіта.- 1994.- №4-5.
22. Скарби рідної землі // Ніжинський вісник.-1992.-№88.
23. Змійові вали в околицях Ніжина? // Ніжинський вісник.- 1993.-№95.
24. Шедевр ніжинського майстра // Ніжинський вісник.-1993.- 1993.-№100.
25. Скарби землі. До історії археологічних досліджень у Ніжині // Просвіта.-1995.-№16-17.
26. Стефан Яворський // Ніжинський вісник.-1992.-№37.
27. Ніжинські полковники: Перші ватажки // Просвіта.-1994.- №6-7.
28. Лисячий хвіст та вовчі зуби. Малоросійська політика Катерини II // Просвіта.-1993.-№3.
29. Ніжинські полковники: Іван Золотаренко // Просвіта.- 1994.-№1.
30. Ніжинські полковники: Іван Золотаренко // Просвіта.- 1994.-№2-3.
31. Нікому нема діла // Ніжинський вісник.-1991.-№36.
32. Зберегти пам'ятки містобудування // Ніжинський вісник.- 1992.-№63.
33. Іван Спаський // Ніжинський вісник.-1993.-№80.
34. Повернення художника // Ніжинський вісник.-1991.-№137.

35. Ніжинські полковники: Григорій Гуляницький // Просвіта. - 1993.-№5-6.
36. Відлуння "Чорної ради" // Ніжин.-1991.-№3.
37. Московські погроми в Ніжині // Просвіта.- 1992.-№3.
38. Історичний герб Ніжина // Знак.- 1994.-№5.
39. З історії ніжинських храмів. Богородичний Назарет // Вісті.-1995.-№33-34.
40. З історії ніжинських храмів. Кобзарєва святиня // Вісті.- 1996.-№6.
41. Греческие храмы в Нежине // Логос.-1993.-№5 (у співавторстві з І.П.Костенком).
42. З історії ніжинських храмів. Грецька перлина. // Вісті.- 1995.-№20.
43. Брати Зосими. До історії грецької громади в Ніжині // Вісті.- 1995.-№47, 48.
44. З історії ніжинських храмів. Козацька пам'ятка // Вісті.- 1995.-№21.
45. З історії ніжинських храмів. Монастирський колодязь // Вісті.-1995.-№26.
46. Пам'ятка козацької слави // Ніжинський вісник.-1991.- №125.
47. З історії ніжинських храмів. Свята Покрова // Вісті.-1995.- №40.
48. З історії ніжинських храмів. Усипальниця Розумовських // Вісті.-1995.-№45.
49. Іоанн Максимович // Вісті.-1996.-№4-5.
50. "В своїй хаті своя правда..."// Вісті.-1996.-№№8-9.
51. Чим завинив святий Юрій? // Сіверщина.-1996.-20 травня.
52. Герб князя О.А.Безбородька // Вісті.-1995.-№36 (у співавторстві з І.П.Костенком).
53. Сторінки історії Українського Православ'я // Просвіта.- 1996.-№37-41.
54. Дар Петра Могили // Сіверщина.-1996.-№31.
55. Київський митрополит Петро Могила // Вісті.-1996.-№44.
56. Покровський ярмарок // Вісті.-1996.-№40.

57. Коли ж виник Ніжин? // Альма матер.-1996.-№9 (у співавторстві з І.П.Костенком).
58. Що таке автокефалія? // Вісті.-1996.-№22.
59. Українське Православ'я: історія і сучасність // Вісті.-1996.-№77-79.
60. Іван Спаський: Нарис історії Ніжинського музею. (Публікація та коментар В.Симоненка та О.Морозова) // Сіверянський літопис.-1997.-№6.
61. Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Сіверянський літопис.-1998.-№4.-С.27-32.
62. Остер: звідки ця назва // Сіверянський літопис.-1998.-№3.-С.117-119.
63. Протопоп Максим Филімонович // Просвіта. – 1997. - №16.
64. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. // Історичний календар. 1999 р. – К., 1998 – С. 367-368.
65. Унікальна знахідка (новознайдено листи М.С.Грушевського) // Просвіта. – 1999. - № 41.
66. Справа ніжинських "дисидентів" 1767 р. // Сіверянський літопис. – 1996. - № 8 – о. С. 105-106.
67. Ніжинські храми: Церква Всіх Святих. (буклет) – Ніжин, 1998.
68. Душа облечена Шевченковим словом. // Просвіта. – 1996 р. – 17 серпня.
69. Справа академіка К.В.Харламповича // Сіверянський літопис. – 2000. - №№ 1,2.